

А. ЎРИНБОЕВ, М. ҲАСАНОВ

НАВОИЙ
ЗАМОНДОШЛАРИ
МАКТУБЛАРИДА

Маъсул муҳаррир
ЎзССЖ ФА мухбир аъзоси
У. И. КАРИМОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССЖ «ФАН» НАШРИЕТИ
1990

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ушбу рисола Навоийга йўлланган мактублар асосида ёзилган. Маълумки, кўпгина олимлар, шоирлар, давлат ва дин арбоблари ҳамда бошқа табақадаги кишилар ҳам Навоий билан амалий ва дўстлик мазмунига алоқадор хатлар ёзишиб турганлар. Бундай хатлар турли қўлёзма ва босма манбалар орқали бизгача етиб келган бўлиб, уларда Навоийнинг давлат арбоби сифатида олиб борган хайрли ишлари, халқ учун, оддий касбдаги кишилар ва илм аҳллари учун кўрсатган моддий, маънавий ёрдамлари ўз аксини топган.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:

филология фанлари докторлари А. Х. ҲАҲИТМЕТОВ,
И. АБДУЛЛАЕВ

У 4603⁹20100—309
М355.04)—90 Рез. 90

© Ўзбекистон ССЖ,
«Фан» нашриёти, 1990 й.

ISBN 5—648—01397—3

КИРИШ

Улуғ адиб, мутафаккир шоир, атоқли давлат арбоби Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти ва ўз даври давлат ва жамоа ишларидаги фаол иштироки навоийшуносликка бағишланган бой илмий адабиётимизда чуқур, ҳар томонлама ёритилиб келинмоқда.

Тадқиқотчиларимиз адибнинг ўз ёзма мероси — назмий ва насрий асарларида, тарихий солномалар ва замондошларининг хотираларида бизгача етиб келган қимматли маълумотларга асосланиб бу ҳақда муҳим хулосалар чиқарганлар¹. Бироқ Алишер Навоий замонидан бизгача етиб келган ёзма манбалар шу қадар баракалик, уларда буюк ёбокалонимиз шахси ва ижтимоий фаолиятига доир янги-янги маълумотлар ҳали ҳам учраб туради. Улар билан танишар эканмиз, Навоий ўз асарларида тараннум этган юксак одамийлик, инсонпарварлик хислатлари унинг ўз ҳаёт мезони эканлиги янада равшанроқ намоён бўлади.

Ана шундай ҳали кам ўрганилган манбалардан бир тури Алишер Навоийга ўз замондошлари томонидан ёзилган мактублардир.

Маълумки, Навоий буюк адиб, давлат арбоби сифатида ўз даврининг машҳур кишиларидан ёзишмалар олиб турган. Навоийга йўлланган хатлардан бир қанчаси бизгача етиб келган. Уларда мактуб эгаларининг Навоийга нисбатан шахсий муносабатлари билан бирга ўз даври тарихий воқеаларидан ҳам айрим саҳифалар акс этган, хат ёзувчи албатта бирор воқеани тилга олган, ўз илтимосини баён этган. Демак, хатлар Навоийга йўлланганлигини ҳисобга олинса, бу воқеалар жараёнида унинг ҳам иштироки борлиги, ижтимоий-иқтисодий ёки сиёсий ҳаётга онд айрим илтимосларни ҳал этишда унинг қандай роль ўйнаганлиги маълум бўлади.

---

¹ Қаранг: «Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли». — «Ўзбек адабиёти тарихи», II том, Тошкент, 1977, 39—80-бетлар (бошқа тадқиқотларга иловалар ҳам шу асарда мавжуд).

1991 йил 9 февралда Алишер Навоийнинг туғилганига 550 йил тўлиши нишонланади. Шу муносабат билан турли тоифага мансуб кишилар томонидан адибга қарата ёзилган хатлардан бир қанчасини ўрганиб, улар мазмуни билан кенг китобхонларни таништириш лозим кўринади. Булар, албатта, хатлардан бир қисми холос. Уларни ўрганиш ва нашрга тайёрлаш иши ҳали давом этмоқда. Бу борада агар китобхонлар ўз фикрларини баён этсалар, кейинги ишларда эътиборга олиниши муқаррардир.

НАВОЙГА КЕЛГАН РУҚЪЛАР ВА УЛАРНИНГ МУАЛЛИФЛАРИ ҲАҚИДА

Руқъа нима?

Ўтмишда олим, шоир ва ўз даврининг билимдонлар шахсий муносабат билан ёзилган хатларни авайлаб сақлашни одат қилганлар. Давлат идораларида эса махсус дабирлар (котиблар) иш олиб борган. Бошқа мамлакат подшоларига, ҳоким ёки, умуман, нуфузли шахсларга мазкур дабирлар хат ёзганлар. Бундай хатлар, одатда, руқъа ёки иншо деб аталган.

Руқъа ёки иншонинг маъноси нима? Руқъа арабча сўз бўлиб, «Ғиёс ул-луғот» китобининг муаллифи у ҳақда шундай ёзади: «Руқъа — либос ёки қоғоз парчаси, руққоъ эса руқъанинг кўплиги бўлиб, нарсаларнинг парчасини ёки бир парча қисқа хатни билдиради. Яна у Ибн Муқлаъ ижод қилган олти хатдан бирининг номили». Яна ўша китобнинг гувоҳлик беришича, руқъани англатадиган мураққаъ сўзи ямалган, йиртилган ҳирқа тўнни ҳамда расмлар ва нақшлар билан безатилган китобни ҳам билдиради. Иншо эса ўзидан бирор нарсани ижод қилиш, тўқиш ва ёзишни билдиради.

Демак, руқъа бир парча хат, иншо эса бирор нарсага бағишланган мактубдир.

Бирор кимсанинг қўлида тўпланган ва йиғилган руқъалар, одатда, руққоъ, руқъаот ёки мураққаъ деб аталса, иншолар эса муншаот деб аталган. Китоб шаклида тўпланган мактублар худди ана шу номлар билан аталган.

Мураққаъ ёки муншаотлар тузиш тарихидан

Алишер Навойга йўлланган мактублар ҳам бизгача, юқорида айтиб ўтганимиздек, мураққаъ ёки муншаотлар орқали етиб келган. Мураққаъ ёки муншаотлар тузиш кагон бошланган ва шунга оид қандай асарлар сақланади, деган савол ўз-ўзидан туғилиши аниқ. Шунинг учун, мураққаъ ёки муншаотлар тузиш тарихига бир оз назар ташлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Олимларнинг таъкидлашларича, руқъа ёки иншо санъати аввалдан мавжуд бўлса-да, бироқ уларни йиғиб, китоб шаклига келтириш, яъни муншаотлар тузиш, асосан, XV ва XVI асрларда ривожланди. Бунга мисол қилиб, XV асрда тузилган «Мактуботи Темурия» («Темурийларга оид мактублар»), Ҳусайн Воиз Қошифийнинг «Махзан ал-иншо» («Иншолар хазинаси»), Абдурахмон Жомийнинг «Муншаоти»ини, Алишер Навоийнинг «Муншаот»ини, Хондамирнинг «Номаи Номий» («Машҳур мактублар»)ини, Абдуллоҳ Марвориднинг «Шарафнома» («Муншаот»)сини, «Мажмуаи муросалот» («Хатлар тўплами») ёки «Навоий альбоми» деб ном олган тўпламни, Юсуфийнинг «Бадойиъ ал-иншо» асарларини кўрсатиш мумкин.

Мазкур муншаотларнинг ҳаммаси ҳам юксак тарихий ва бадиий қимматга эга бўлиб, улар ўз даврининг ойнаси бўлиб ҳисобланади. Демак, уларни ўрганиш ва тадқиқ қилиш тарихнинг ҳали ўрганилмаган яширин қирраларини очишда катта аҳамиятга эга. Афсуски, улар ҳали деярли ўрганилган эмас. Навоийнинг ўзбек тилида ёзган «Муншаот»игина Ю. Турсунов томонидан тарихий-адабий манба сифатида ўрганилган, холос¹.

«Навоий альбоми»дан жой олган Жомий мактублари ҳам илмий тадқиқотлар билан бирга рус тилига таржима қилинди ва нашр этилди². Колган муншаотлар ва уларнинг ўзбек тилига қилинган таржималари эса ўз тадқиқотчисини кутмоқда.

Навоий ёзишмаларини акс эттирган манбалар ҳақида

Давлат ахамиятига молик бўлган подшолар ва хокимларнинг ўзаро ёзишмаларидан ташқари олим ва шоирлар, лийий арбоблар ҳамда ўз даврининг кўзга кўринган нуфузли шахслари амалий ҳамда дўстона, шахсий мактублар билан бир-бирларига мурожаат қилиб турганлар. Бундай мактубларнинг аксарияти муншаотларда, колганлари эса турли тарихий асарларда ёки архив хужжатлари сифатида бизгача етиб келган.

XV аср шароитига назар ташлайдиган бўлсак, ўзаро

¹ Қаранг: Турсунов Ю. «Муншаот» — как историко-литературный источник в изучении жизни и деятельности Алишера Навои. Автореферат. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Ташкент, 1986.

² Письма — автографы Абдурахмана Джами из «Альбома Навои». Введение, перевод, примечания и указатели А. Урунбаева. Ташкент, 1982.

амалий ва дўстона муносабатлар бўйича энг кўп мактуб йўллаганлар каторига Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Хўжа Аҳрорларни киритиш мумкин.

Абдурахмон Жомий ўз даврининг йирик олими ва машҳур шоири сифатида жуда катта обрўга эга эди. У ўз даврининг подшолари ва ҳокимлари билан тинимсиз ёзишиб турган. Е. Э. Бертельснинг гувоҳлик беришича, Жомий Музаффариддин Жаҳоншоҳ Қорақўюнлу билан, оққўюнлилардан Узун Ҳасан, унинг ўғли Яъқуббек билан, Ширвоншоҳ ҳамда усмонлилар султони Маҳид II билан ёзишмалар олиб борган³. Жомийнинг Ҳусайн Бойқаро, Хўжа Аҳрор ҳамда Алишер Навоий билан ёзишиб турган хатлари манбалар орқали бизгача етиб келган. Жомийнинг, айниқса, Навоий билан иш ҳамда дўстлик юзасидан тинимсиз ёзишиб тургани маълум. Унинг Навоийга йўллаган 300 дан ортиқ хати «Навоий альбоми»дан жой олган бўлиб, бу хатлар рус тилига таржима қилингани ҳақида юқорида гапириб ўтган эдик.

Абдурахмон Жомий каби Алишер Навоий ҳам улур шоир ва давлат арбоби сифатида ёзишмалар олиб борган. Навоийнинг ўзбек тилидаги иншолари ўзи томонидан тўзилган «Мувишаот»га кирган бўлиб, улар шоирнинг сўнги ўттиз йиллик ҳаётидаги хатлардир. Ю. Турсуновнинг ёзишича, бу «Мувишаот»нинг тўзилиши уч даврга тўғри келади. Биринчи нусхасига 66 мактуб кирган ва у 1494 йилгача бўлган хатлардан иборат. Навоий томонидан қайта бунёд қилинган иккинчи нусхасига яна 24 та мактуб кўшилган бўлиб, у 1494 йилдан 1496 йилгача ёзилган мактубларни ўз ичига олади. Сўнги нусхаси 1499 йилгача ёзилган мактубларни ўз ичига олиб, ҳаммаси 104 тадан иборатдир⁴.

Навоий «Мувишаот»ни ўша даврдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётни, айниқса, Навоий фаолиятини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Мактубларда адресатлар (мухотаб) асар ҳолда кўрсатилмаса ҳам мазмунидан унинг кимга йўналтирилганини сезиб олиш мумкин. Ю. Турсунов талкилотлар олиб бориб, Навоийнинг Абдулқосим Бобурга, Ҳусайн Бойқарога ёки унинг ўғилларига ёзилган хатларни, Навоийнинг қаерга сафар

³ Бертельс Е. Э. Навои и Джами. М., 1965, с. 219.

⁴ Турсунов Ю. Кўрсатилган асар. 7-бет. А. Ҳайитмеговнинг ёзишича, Навоий форса мактубларини ҳам тўплаб, китоб қилган. Қаранг: Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма. Тошкент, 1974 й.

килгани ва бошқаларни аниқлашга муваффақ бўлган. Умуман, Навоий «Муншаот»нинг аҳамияти ҳақида талайгина ишлар қилинган ва фикрлар билдирилган.

Жомийнинг Навоийга юборган мактублари ва Навоийнинг ўзи тузган «Муншаот»ини ўрганиш XV асрдаги ижтимоий ва маданий ҳаётни очиб беришда олимларимизга катта ёрдам беради. Бироқ, Навоий билан ёзишиб турган бошқа кишилар ҳам борки, уларнинг мактубларини ўрганиш ўша давр ҳаётининг номаълум қирраларини очиб бериши ва нафақат Хуросон тарихини, балки Мовароуннахрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётни ўрганишда ҳам катта аҳамиятга эга.

Биз, энди Навоийга кимлар мактуб йўллагани, Навоий кимлар билан ёзишиб тургани ва бу мактублар қайси манбаларда мавжуд эканини кўриб чиқамиз ва бу манбалар ҳақида алоҳида тўхталамиз.

1. «МАЖМУАИ МУРОСАЛОТ» («Навоий альбоми»). Бу манба дастхатлар тўплами бўлиб, унда жами 594 хат бор. Уларнинг аксарини Навоийга, қолганларини эса Хусайн Бойқаро, Жомий ва бошқаларга йўлланган. Бу тўплам Алишер Навоий номи Давлат Халқ кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари бўлимига (ҳозирги Абв Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти) 1938 йилда келиб тушган. Унгача бухоролик адабиётчи, тарихчи ва китобшунос Садр Зиё номи билан машҳур бўлган Шарифжон Махдумнинг (1867—1932) шахсий кутубхонасида бўлган.

Альбомда унинг тузувчиси ва тарихи ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. «Мажмуаи мурасалот» («Хатлар тўплами») номи ҳам Шарифжон Махдум томонидан шартли ҳолда қўйилган. Альбомнинг пайдо бўлиши, қандай қилиб унинг қўлига тушиб қолиши ҳақида ҳам у ҳеч нарса ёзмаган. Альбомдаги хатларнинг қўлчилиги Навоийга юборилганини ҳисобга олиб, унинг тузувчиси Навоий бўлса керак, деб тахмин қилган. Навоийнинг «Насойим ал-муҳаббат» («Муҳаббат шеъралари») асаридagi бир маълумотга асосланиб, бу тахминни тўғри деб ҳукм чиқариш мумкин. Навоий Хўжа Убайдуллоҳ Ахрордан хат олиб турганини, бу хатларни бир тўпламга жамлаганини қўйидагича ёзади: «Аларнинг бу ҳақир била илтифотлари кўп бор учун.. руқъалар била мушарраф... қилув эрдилар, ул руқъаларни мураккаб ва ёсаб жазвал ва такаллуфот бирла... асарармен». Альбомда Хўжа Ахрорнинг 128 та мактуби бор. Демак, Навоий «Насойим ал-муҳаббат»да тилга олган хатлар тўплами қўлимиз-

даги альбом бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун ҳам у «Навой альбоми» деб атаб келинмоқда.

Альбомнинг тузилган йили ҳақида бирор аниқ гап айтиш қийин. Ёзилган йилини билиш мумкин булган энг сўнгги хат бу — Жомийнинг Хўжа Аҳрор вафоти муносабати билан езган таърихи бўлиб, у Навоийга нўланган. Хўжа Аҳрор эса 1490 йили вафот қилган эди. Демак, альбом 1490 йилдан кейин тузилган.

Альбомдаги хатлар қачон ёзилган деган саволга Навоийнинг Самарқанддан Ҳиротга келган (1469) ва Жомийнинг вафотигача (1492) бўлган давр ичида ёзилган деб хулоса чиқариш мумкин. Фақат икки-уч дона хатгина мазмун жиҳатидан Ҳусайн Бойқародан олдин Темурийлар тахтини эгаллаб турган Султон Абу Саид (1451—1469) ҳукмронлигининг охириги йилларига оид.

«Навой альбоми» Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида 2178 рақами билан сақланмоқда. Шу қўлёзмадан кўчирилган (1939) яна икки нусхаси ҳам бўлиб, 4245 ва 5136 рақамлари билан сақланади. Унинг кўчирувчиси Ибодилла Одилов бўлиб, у араб ва форс тилларини ҳамда Шарқ қўлёзмалари хатини яхши билар эди. Альбомдаги 594 та хатдан 337 таси, яъни Жомий қаламига мансублари 1982 йилда рус тилига таржимаси ҳамда фотонусхаси билан 1985 йилда Кобулда типографик усулда чоп этилди. 1989 йилда эса Жомийнинг бошқа манбалардаги хатлари билан бирга Душанбеда араб ҳарфида босилди.

2178 рақамли бу альбом ўз ичига дастхат мактубларнигина олган бўлиб, 29x41 см размерга эга, 46 варақдан иборат. 16 та муаллифга қарашли 594 мактубга эга. Самарқанд қоғозига, асосан, насх, баъзан шикаста хат билан ёзилган. Хат ёпиштирилган қоғоз хат ёзилган қоғоздан қалинлиги билан фарқ қилади.

Альбомдаги хатлар тартибсиз ҳолда жойлаштирилган ва йили қўйилмаган. Уларни умумий мазмунига қараб, 1469 йилдан то 1492 йилгача ёзилган мактублар дейиш мумкин. Бу давр эса Ҳусайн Бойқаронинг Хурон тахтига ўтириши (1469) ва Навоийнинг улуғ мансабга тайинланиши, Жомийнинг вафот этиши даври (1492) га тўғри келади.

Альбомда келтирилган 16 муаллиф ва уларнинг хатлари ҳақида рисоланинг махсус жойларида атрофлича гапирамиз. Бу ерда эса уларнинг номлари билан танишиб ўтамиз. Улар қуйидагилар:

1. Абдурахмон Жомий.
2. Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор.

3. Муҳаммад ибн Аминуддин.
4. Мир Абдулаввал Нишопурий.
5. Хўжа Али.
6. Мавлоно Қосим.
7. Муҳаммад Табодконий.
8. Хўжа Муҳаммад Яҳё.
9. Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳ.
10. Хўжа муҳаммад ибн Ҳасан ибн Ало ал-Аттор.
11. Абу Саид.
12. Саъдуддин.
13. Муҳаммад ибн Абдулмалик.
14. Муҳаммад Тақиюддин.
15. Шайх Сўфи Али.
16. Муҳаммад Хўжа.

«Навойи альбоми» 1982 йилгача, яъни ундаги Жомий мактублари тадқиқига қадар жуда кам ўрганилган эди. Илмий нашрларда ундан фойдаланилган айрим мақолалар (А. А. Молчанов, Р. Н. Набиев, А. А. Семенов, М. Баратова, Ю. Ҳакимжонов) эълон қилиниб, альбомдаги хатларнинг қиммати ва баъзи соҳаларини ёрштишдаги аҳамиятлари баён қилинган.

2. «МУНШАОТИ ЖОМИЙ» («Жомий мактублари»). Жомий ўз мактубларини йнгио ўзи муншаот тузган. Тузилган йили аниқ эмас. Муншаот тузилаётган пайтда Хўжа Аҳрор тирик эканлигини назарга олсак, демак у 1490 йилдан олдинроқ тузилган бўлиб чиқади.

ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида Жомий билан ҳамаср яшаган Муҳаммад ал-Котиб ал-Ҳаравий номидан кўчирилган «Куллиёти Жомий» («Жомий куллиёти») 1331 рақами билан сақланмоқда. Бу «Куллиёт»да Жомийнинг ҳаммаси бўлиб 28 та назмий ва масрий асарлари мавжуд. Жомийнинг «Муншаот»и мазкур «Куллиёт»нинг 531—565-бетларидан ўрин олган бўлиб, мактублар сони 91 та.

Муншаотдаги мактублар Табризда босилган эди. 1989 йилда эса юқоридаги «Куллиёт» асосида Душанбеда нашр этилди.

Жомий «Муншаот»даги хатларни кимларга йўлланганлигига қараб тўрт қисмга бўлади ва тўртта сарлавҳа остида келтиради. Биринчи қисмидаги хатлар Хўжа Аҳрор ва унинг яқинларига, иккинчи қисмидагилар Хусайин Бойқарога, учинчи қисмидагилар Алишер Навоийга, тўртинчи қисмидаги эса Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркия, Озарбайжон, Эрон ва Ҳиндистонда яшаган турли тоифадаги одамларга йўлланган.

«Муншаот»даги учинчи қисм «Давлат арконларига

ёзилган руқъалар» деб аталади. Бу сарлавҳа остида ўттиз учта руқъа бор. Гарчи хатлар йўлланган шахс номи мактубларда учрамаса ҳам, Жомий «аркони давлат» деганда 1469—1487 йилларда Ҳиротда муҳим вазифаларни бажарган Алишер Навоийни назарда тутган⁵.

Мазкур 33 та хатдан ўнтаси Навоийнинг «Хамсатул мутаҳаййирин» асарида келтирилган хатларга айнан мосдир. Биз мазкур хатлар ва уларнинг мазмуни ҳақида кейинроқ тўхтаб ўтамиз.

3. «ХАМСАТУЛ МУТАҲАЙЙИРИН» («Ҳайратда қолганларнинг хамсаси»).

Бу асар Навоий томонидан, Абдураҳмон Жомий вафотидан сўнг, 1494 йилда ёзилган бўлиб, бир муқаддима, уч мақолат ва хотимадан иборат. У, асосан, Абдураҳмон Жомийнинг ҳаёти ва ижоди, икки буюк шоирнинг дўстона ва адабий алоқаларини баён қилишга бағишланган.

Асарнинг иккинчи мақолати бошдан-оёқ Навоий ва Жомий ўртасидаги ёзишмалар ҳақида ҳикоя қилади. Навоий мисол тариқасида тўлиқ ёки қисқартирган ҳолда Жомийнинг ўзига йўллаган 17 та хатини келтирган. Ҳар бир хат келтирилишидан аввал хатнинг қачон ва нима сабабдан ёзилиши ҳақида тушунтириш берилади.

«Хамсатул-мутаҳаййирин» Порсо Шамснев томонидан тузилган «Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий» номли тўпламда С. Ғаниева масъул муҳаррирлигида 1966 йили Тошкентда босилган. 1989 йили Душанбеда нашр этилган «Абдураҳмон Жомий» китобида ҳам мазкур асарнинг иккинчи мақолати араб ҳарфида келтирилган бўлиб, бунда муаллифлар Тошкентдаги Шарқшунослик институтида сақланаётган 2242 рақамли қўлёзмадан фойдаланганлар.

4. «Муншаоти Марворид» («Марвориднинг иншолари»). Бу китоб яна «Иншо», «Маноқиб», «Тарассул» ҳамда «Шарафнома» каби номлар билан ҳам аталади. Унинг муаллифи Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Кирмоний Марворид (вафоти 922/1516) бўлиб, тахаллуси Баёнийдир. У Навоий ва Жомий яшаган даврнинг давлат арбоби, шоир, машшоғи, хаттоти ва эпистольяр [иншо] санъатининг кўзга кўринган вакили эди.

Абдуллоҳ Марворид Навоийнинг ҳомийлиги остида ижод қилган фозиллардан бири эди. Абдуллоҳ Марворид ҳақида ўша даврда ва ундан кейин ёзилган тазкира ва таърихларда етарли маълумотлар сақланиб қолган.

⁵ Тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: Уринбоев А. Абдураҳмон Жомий хатлари. «Шарқ юлдузи», 2-сон, 1982, 195-бет.

Шундай маълумотлардан бирини Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асаридан ўқиймиз. У Абдуллоҳ Марворид ҳақида, жумладан, қуйидагиларни ёзади: «Хожа Абдуллоҳ садр—Хожа Муҳаммад Марворид ўғли-дурким, муддате вазорат девонида муҳр босар ва ўз ихтиёри била истиффор қилиб, офият кунжи ихтиёр қилди. Адвор ва мусиқий илмида ва хутут фанида беназир бўлди. Ва қонунни маълум эмаским, ҳаргиз киши андоқ чалмиш бўлғай. Ва подшоҳ хизматида олий мансабқа сарафроз бўлди. У жумладин бири садоратдур. Ва иншо фанини ҳам камолга еткурди»⁶.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Хожа Абдуллоҳ Марворид ҳақидаги маълумоти ҳам унинг буюк камол эгаси бўлганидан дарак беради. Бобур, чунончи, ёзади: «Яна Хожа Абдуллоҳ Марворид эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлиб эди. Турфазоини киши эди, қонунни онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтироидур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди»⁷. «Машҳур хаттотнинг фан учун энг катта хизмати шунда бўлдики, — деб ёзган эди олима М. Юнусхўжаева, — у тарқоқ ётган турли-туман юридик ҳужжатларни тўплаб қайта кўчирди ва бир китобга йиғиб «Муншаот» деб ном қўйди»⁸.

Абдуллоҳ Марворид «Муншаот»нинг турли қўлёзма нусхалари жаҳоннинг турли ерларида сақланади. Тошкентдаги Шарқшунослик институтида ҳам унинг бир қанча нусхалари мавжуд. Немис олими Р. Ремер эса бу асарнинг немисча таржимасини изоҳлар ҳамда фотонусхаси билан бирга 1952 йилда нашр эттирган.

«Муншаот»даги хатлар асл нусхадан кўчирилганми ёки Абдуллоҳ Марворид томонидан ёзилган мактуб намуналарими, деган саволга баъзи олимлар формуляр нусхалар деб жавоб беради. Бироқ, олима М. Юнусхўжаева асар билан танишиб чиқиб, мактубларни формуляр нусхалар эмас, балки асл нусхасидан кўчирилган хатлар эканини кўрсатди. «Аслида эса бу ҳужжатларнинг асл нусхасидан кўчирилган нусхаларидир, — деб ёзади М. Юнусхўжаева, — чунки юқоридаги ҳужжатларда маълум шахсларнинг номлари, масалан, На-

⁶ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Тошкент, 1961, 15-бет.

⁷ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1960, 237-бет.

⁸ Юнусхўжаева М. Абдулло Марворид. Тошкент, 1979, 9-бет.

войй, Жомий, Султон Хусайн номлари келтирилган. Бинобарин, улар формуляр эмас, балки кўчирилган нусха, деган хулосага келиш мумкин, чунки, одатда, формулярларда кишиларнинг номи кўрсатилмайди»⁹.

М. Юнусхўжаеванинг гувоҳлик беришича «Муншаот»даги хатларни қуйидагича классификация қилиш мумкин:

1. Турли мансабларга тайинлаш тўғрисидаги хужжатлар ҳамда шоҳнинг махсус фармонлари.

2. Вақф қилинган ер-сув ҳамда молу мулк тўғрисидаги хужжатлар.

3. Хуросондаги ижтимоий ва маданий иморатлар қурилишига оид хужжатлар.

4. Дипломатик ёзишмалар.

5. Шахсий ёзишмалар.

6. Формуляр хатларнинг нусхалари¹⁰.

«Муншаот» Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Биз ундан Навоийнинг Ширвонга — Фаррухшоҳга, Хожа Шамсуддин Алига ва бошқаларга ёзган мактублари билан танишишимиз мумкин. Унда яна Жомийнинг мактублари¹¹ ҳамда Жомийнинг Навоий билан ёзишмалари ҳам бор.

Айниқса, Хусайн Бойкаронинг Навоийга бўлган муносабатини унинг Навоийга ҳажга бориш учун берилган иншоси (рухсатномаси)дан жуда яхши англаб олиш мумкин. Мазкур «Муншаот»да Навоийнинг 1487 йилда Астрободга ҳоким қилиб тайинланиши муносабати билан оққуюнлилар ҳукмдори Яъқуббекка (1487—1490) Султон Хусайн томонидан ёзилган мактуб ҳам мавжудки, биз бу ва юқоридаги мактуб ҳақида тўлиқроқ маълумот ҳамда унинг таржималарини рисоланинг охирида келтирамиз.

5. «МАЖМУАИ РУҚЪАОТ ва МУНШАОТ» («Руқъалар ва иншолар мажмуаси»). Бу тўпламнинг маъноси номч йўқ. Тўпламнинг номи ва тўзилган йили ҳам аниқ эмас. Ундан турли хатлар, ўз даврида машҳур кишиларнинг мактублари ўрин олган. Хатларнинг кўпчилиги қисми Султон Хусайн Бойкаро (1469—1506) ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Бироқ ундан олдинги даврдаги ҳукмдорларга оид мактублар ҳам йўқ эмас. Масалан, Шох Шужоънинг (Музаффарий, 760/1350—1384 йиллар) Темурга ва Шоҳрухнинг 832/1428

⁹ Юнусхўжаева М. Уша асар, 15-бет.

¹⁰ Уша асар, 14-бет.

¹¹ Бу мактублар А. Ўринбоев ва А. Раҳмонов тайёрлаган «Аб-дуррахман Джамии, Письма» (Душанбе, 1989) китобига киритилган.

йили ўғли Улуғбек номига чиқарган нишонни ва бошқаларнинг мактублари ҳам бор.

Ўзбекистон ССР ФА Шарқшунослик институтида бу тўпلامнинг иккита қўлёзмаси сақланмоқда. Улардан бири 296 рақами остида сақланади. Кўчирувчининг номи ва йили маълум эмас. Насаблиқ хати билан Самарқанд қоғозига ёзилган. Иккинчиси эса 2278 рақами билан сақланади. Бу нусхага «Мактуботи Темурия» («Темурийларга оид мактублар») деб ном қўйилган. Бу ном асар мазмунини аниқроқ акс эттиради, чунки унда йиғилган мактублар аксари темурийлар даврига оиддир. Бу икки нусхани икки асар деб аввал нотўғри хулоса чиқарилган эди, кейинчалик солиштириб қаралганда бу икки нусха икки ном билан аталган битта асар экан¹². Бу тўпلامдаги Жомий хатлари ҳам Душанбеда чиқарилган китобга киритилган¹³.

«Мажмуаи руқъаот ва муншаот» ёки «Мактуботи Темурия» деб аталган бу тўпلامда XIV ва XV асрдаги Хуросон, Мовароуннаҳр ва унга қўшни мамлакатларнинг сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаётини ёритувчи муҳим маълумотлар жамланган, давлат арбобларининг фаолиятини баён қилувчи мактублар мавжуд. Шундай маълумотларни биз Навоий ҳақида ҳам топа оламиз.

Тарихдан маълумки, Алишер Навоийнинг укаси Балх ҳокими Дарвиш Али 1490—1492 йилларда Ҳусайн Бойқарога бўйсунибдан бош тортади ва султоннинг сиёсатига учрайди. Ана шу йили Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий номига бир нишон чиқаради. Нишонда укасининг султонга қарши ҳаракати туфайли Навоийга нисбатан ҳеч қандай кўнгилсизликка йўл қўйилмаслиги таъкидланади.

Нишонни ўқир эканмиз, Ҳусайн Бойқаро олдида Навоий буюк инсон сифатида гавдаланишини кўз олдимизга келтирамиз. Дарвиш Али воқеаси ва бу нишон ҳақида матбуотларда хабар ва мақолалар эълон қилинса-да¹⁴, бироқ нишоннинг тўлиқ таржимаси илм аҳллари диққатига ҳавола қилинмай келинарди. 1982 йиллигининг ўзбекча таржимаси эълон қилинди¹⁵. Унинг таржимасини мазкур рисолага киритишни лозим топдикки, у қуйироқда келади.

¹² Қаранг: Уринбоев А. Алишер Навоий ҳаётига оид икки хужжат. «Адабий мерос», 2-сон, 1982, 58-бет.

¹³ Абдурахман Джами. Письма. Душанбе, 1989.

¹⁴ Қаранг: Бартольд В. В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Соч. Т. II, ч. 2. М., 1964, с. 240—248.

¹⁵ Адабий мерос. 1982, 2-сон, 61-бет.

6. «Аснод ва мукотиботи тарихийи Эрон аз Темур то Шоҳ Исмоил». («Темурдан то Шоҳ Исмоилгача бўлган Эроннинг тарихий ҳужжатлари ва хатлари»).

Тарихий ҳужжатлар ва хатларни ўз ичига олган ва номидан кўриниб турганидек, Темурдан Шоҳ Исмоил Сафавийгача бўлган даврдаги (XIV—XVI асрлар) ёзишмалар ҳақида маълумот берувчи бу асар 1341 ҳижрий йилда Теҳронда нашр этилган бўлиб, унинг тўпловчиси доктор Абдул Ҳусайн Навоийдир.

Абдул Ҳусайн Навоий асар муқаддимасида, жумладан шундай ёзади: «Бундан бир неча йил аввал тарихий асарларни мутолаа қилиш жараёнида ҳар хил китобларда, тўплам ва мажмуаларда тарқоқ ва сочилиб ётган ҳужжатларга дуч келиб қолдим ва бу ҳужжат ҳамда хатларни йиғишга киришдим» (20-бет). У давом этиб, шунчаки осон кўринган бу иш майдони тобора кенгайиб борганини ва бунинг учун у мамлакат ичидаги ва ташқарисидаги барча китобларни кўриб чиқишга мажбур бўлгани ҳақида ёзади.

Бу асарда учрайдиган ҳужжат ва мактублар гарчи бизгача етиб келган тарихий асарларда мавжуд бўлсада, бироқ унинг қиммати шундаки, у Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Туркияга дахлдор ҳужжат ва мактубларнинг маълум қисмини яхлит бир жойга йиғиб беради.

Мазкур тўпламдан Навоий, Жомий ва Ҳусайн Бойқаро фаолияти ҳақида қимматли маълумотлар олиш мумкин. Масалан, мундарижадан шуларни ўқиймиз:

а) Чинорон саҳросида Султон Ҳусайн Бойқаронинг Ёдгор Мирзо билан қилган жанги ҳақида ғалаба хати.

б) Мазкур ғалаба ҳақида Султон Ҳусайн Мирзонинг мавлоно Жомийга мактуби.

в) Султон Ҳусайн Мирзонинг Султон Муҳаммад Румийга мактуби.

г) Султон Ҳусайн Мирзонинг Хожа Убайдуллоҳ (Аҳрор) Самарқандийга мактуби ва ҳоказо.

Қуйроқда эса Навоий ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз:

а) Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳаж борасида Амир Алишерга ёзгани.

б) Амир Алишернинг жавоби.

в) Ҳазрати Султон яқини (Навоий)нинг Ширвон подшоши Фаррухга ёзгани.

Абдул Ҳусайн Навоий мазкур тўпламни тузишда, асосан, учта асарга суянганини муқаддимада таърифлаб ўтган. Улар қуйидагилар: 1) Фаридунбек «Мунша-

оти», 1574—1575 йилларда тузилган; 2) Ҳайдар Ивоглининг «Муншаот»и, 1632—1633 йилларда тузилган; 3) Абдуллоҳ Марвориднинг «Муншаот»и (бошқа номи «Шарафнома») 1516 йилгача бўлган даврда тузилган.

Шундай қилиб, Навоий ёзишмаларига дахлдор бўлган манбалар билан қисқача танишиб чиқдик. Энди эса хатлар тавсифига ўтамиз.

Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор хатлари

Навоий билан бўлган ёзишмалар ҳақида маълумот берувчи биринчи манба, яъни «Мажмуан мурасалот» ёки «Навоий альбоми» ҳақида юқорида гапириб, 16 кишининг номини санаб ўтгандик. Ана шундай мактубларнинг муаллифларидан бири Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрордир.

Тасаввуфнинг йирик намояндаси, нақшбандия сулукининг раҳбарларидан бири Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳижрий йилининг рамазон ойида (1404 йил, март—апрель ойи) Тошкентда туғилиб, 895 ҳижрий йили, рабиъ ул-аввал ойининг биринчисида (1490 йил, 21 февралда) Самарқандда вафот этган.

Хўжа Аҳрор ҳақида у яшаган даврда ва ундан кейин ёзилган «Мақомот» («Ҳаёт йўли»), «Маноқиб» («Таъриф китоби»), «Масмуъот» («Эшитилган сўзлар»), «Тазкира» («Эслаш китоби») ҳамда тарихий асарларда маълумотлар мавжуд. Аммо, Хўжа Аҳрорнинг туғилгандан тортиб, то вафотигача бўлган даврни тўлиқ ёритадиган асарлардан бири Али Сафийнинг «Рашаҳоту айнил-ҳаёт («Ҳаёт булоғидан томчилар») китобидир. Афсуски, Мовароуннахр ва Хўросон мамлакатларининг тарихини ўрганишда қимматли манба ҳисобланган бу асар ҳалигача тўлиқ ўрганилган эмас.

Хўжа Аҳрор Хўсайн Бойқаро, Жомий ва Навоийга мактублар йўллаб, халқ ахволини яхшилаш ҳамда ўзи учун тегишли баъзи нарсалар ҳақида илтимослар қилган. Бу илтимослар, шубҳасиз, кўлоқ қоқмай бажарилган. Хўжа Аҳрорнинг шундай қадар кучли таъсири нимада бўлди? Бунни таъсирининг учун, келинг, «Рашаҳот» китоби асосида унинг ҳаёт йўлига бироз назар ташлайлик.

«Рашаҳот» китобининг муаллифи Хўсайн Бойқаро суҳбатдоши, Жомий ва Навоийнинг яқин биродари, 200 га яқин асарлар ёзган олим Хўсайн Воиз ал-Кошифийнинг ўғли Али Сафийдир. Али Сафий ёшлигида ўзига Зиё деб тахаллус қўйиб, бу ҳақда Абдурахмон Жомийга айтади. Жомийнинг Юсуф исмли ўғли бўлиб, у Али Сафийга: «Сен Сафий деб тахаллус қил, Зиё

тахаллусингни менинг ўғлимга бер» дейди. Шундай қилиб, Жомийнинг ўғли Зиёвуддин Юсуф деб ном олади. Жомийнинг 500 йилдан буён Шарқда ўқитилиб келинаётган араб тили грамматикасига оид «Ал-фавойид аз-Зиёня» («Зиёвуддинга фойдалар») ёки «Шарҳи Мулла» асари шу тарзда пайдо бўлади. Воиз Кошифийнинг ўғли эса Али Сафий номи билан машҳур бўлади.

Али Сафий ёш йигитлик пайтида Самарқандга келиб, Хўжа Аҳрор ҳузурига киради.

— Кимнинг ўғлисан? — дейди Хўжа Аҳрор.

— Ҳусайн Воиз Кошифийнинг, — деб жавоб беради Али Сафий.

— Отанг ҳақида кўп эшитганман, — дейди Хўжа Аҳрор ва қўшимча қилади, — кўп воизлар борки, улар ваъз ўқиш учун минбарга чиқаётиб, минбарни ўпиб, кўзига суртадилар ва бидъатга йўл қўядилар. Ваҳолонки, одамни азиз қилган минбар эмас, балки минбарни азиз қилган одамдир!

Али Сафий Ҳиротга қайтиб бориб, бу воқеани отаси Воиз Кошифийга айтади. Воиз Кошифий: «Бу мен учун айтилган гап», — деб, минбарни ўпишни тарк этади.

Али Сафий иккинчи марта Самарқандга келади. Бу келишдан асосий мақсади — агар Хўжа Аҳрор рухсат этса, у ҳақда китоб ёзиш эди. Али Сафий Хўжа Аҳрор ҳузурига кирганда унинг олдида Қосим исмли ҳурматли меҳмон бўлади. Ярим кечага яқин, хуфтон намозидан сўнг, Хўжа Аҳрор Али Сафий ва бошқа бир неча ёшларга қараб: «Сизларга рухсат, меҳмон, яъни мавлоно Қосим биздан ёрдам сўраб келибди, меҳмон билан суҳбат қилмасак бўлмайди», — дейди. Бўлажак китобига маълумот йиғиш умидида юрган Али Сафий Хўжа Аҳрордан қолишга рухсат беришини сўрайди. «Агар қийналмасаларингиз, бемалол, қолаверинглар», — дейди у.

Али Сафий бир неча ёшлар билан қолади ва суҳбат бўлишини кута бошлайди. Бироқ Хўжа Аҳрор ва унинг меҳмони тиззама-тизза ўтириб, бошларини қуйи экканларича тонг оттирадилар ва бомдод намозини кечқурунги таҳорат билан адо қиладилар. Намоздан сўнг: «Суҳбатимиз роса қизидими!», — дейишади. Али Сафий оёқ оғриғи ва уйқунинг кучидан зўрға тонг оттиради ва ҳеч нарса ололмайди.

Хўжа Аҳрор ва Қосим ўртасида бўлиб ўтган бу воқеа фикран, яъни телепатик суҳбатнинг ёрқин ифодаси эди. Узоққа фикр юбориш ва фикр ўқиш бизнинг давримизда В. Г. Мессингнинг «Ўзим ҳақимда» ва бошқа бир қанча китоблардан маълум.

Абдурахмон Жомий биринчи марта Самарқандга келганда Хўжа Аҳрор суҳбатига киради. Жомийда Хўжа Аҳрорга нисбатан чексиз ҳурмат шунда пайдо бўлади.

Е. Э. Бертельс ўзининг «Суфизм и суфийская литература» («Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти») номли асарида ўтмишда яшаган шайхлар атрофидаги одамларни ўзларига мойил ва ром қила оладиган гипнотик таъсир қувватига эга бўлганлари ҳақида ёзган эди.

Хўжа Аҳрор Ҳиротдан Самарқандга келиб юрган Саъдиддин Кошғарий билан яқин дўст эди. Абдурахмон Жомий эса Кошғарийга қўл бериб, унга мурид бўлади. Биз биламизки, тасаввуф йўлида Жомий деярли барча асарларида Хўжа Аҳрорни буюк зог сифатида мақтайди. «Тухфатул аҳрор» китобини эса унга бағишлаган, у билан тинимсиз ёзишиб турган. Навоий ҳам «Хамса»да Хўжа Аҳрорга бағишлаб, ажойиб мисралар битади.

Бир куни унинг уйига бир деҳқон бир четан аравада сомон олиб келиб ташлайди. Ёш Хўжа Аҳрор узоққа унинг кетидан чопиб боради ва дуо қилишни сўрайди.

— Мен кимман-у дуойим нима бўларди, — дейди деҳқон.

— Мен сизга ўхшаш кишилардан яхши тилак эшитишни одат қилганман! — деб туриб олади.

Деҳқон:

— Хўжа Аҳмад Яссавий: «Ҳар ким кўрсанг Хизр бил, ҳар тун кўрсанг қадр бил, деган эдилар. Сиз шунга амал қилар экансиз-да, — деб унга дуойи хайр қилади.

Кейинчалик, Хўжа Аҳрор катта мол-мулк эгаси бўлганда ҳам бу одатини ташламаган. Тошкентда, Самарқандда масжид, мадраса, ҳаммом ва бошқа иншоотлар курдирган, толибни илмларни пул билан таъминлаган. Бироқ шу пайтгача бу ҳақда бирор нарса ёзилган эмас. Уни ҳақиқий реакцион шахс деб эълон қилиниши бундай ишни амалга оширишга ҳар доим тўсқинлик қилиб келган. Кейинги пайтларда Хўжа Аҳрор шахсига қараш бироз бошқачароқ тус олмоқда. Улуғбек ўлимига Хўжа Аҳрор сабабчи деган уйдирма ўз-ўзидан фош бўлди. Хўжа Аҳрор ҳақида яхши фикрлар (А. Н. Болдирев, Б. Аҳмедов, И. Абдуллаев) матбуотларда пайдо бўлмоқда.

Навоий ҳақида қуйидаги қизиқ ҳикояни келтиришадди. Навоий ҳар куни бозор кўчасидан отда ўтиб борар экан. Кўчада бир одам бўлиб, у одамларнинг юкни аравага ортишиб юборар, юк ташир, юкни кўтартириб

юборар, бақириб-чақириб одамларга ёрдам берар экан. Ўзгаларга салом бермаган Навоий шу кишига қўлини кўксига қўйиб салом бераркан. Ҳалиги одам ўзича: «Мен намоз ўқимасам, илмим йўқ бўлса, Навоий менга шунча илтифот қилиб салом беряпти, демак яхши бўлишим керак», — депти. Яхши кийиниб, намозхон бўлиб, энди одамларга ёрдам бермай қўйибди. Навоий эса унга салом бермай қўйибди. У одам бир куни бунинг сабабини Навоийдан сўраганда: «Сен аввал худо халқига ёрдам бераётган ва савобли иш қилаётган эдинг, энди эса ўзинг учун хизмат қиляпсан!» — деган экан.

Абдураҳмон Жомий ҳам ўз асарлари орқали, мол-мулк, кучи орқали ҳам одамларга тинимсиз ёрдам кўрсатган. «Мураққан Навоий»даги 337 та хат бунинг ёрқин гувоҳи бўла олади. Навоийга йўлланган бу хатларнинг бирортасида ҳам Жомий ўзи учун бирор нарса сўрамайди, фақат ўзгалар учун қайғуради.

Юқоридагилардан хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, Хўжа Аҳрор катта мол-мулк эгаси бўлган феодал шахс эканлиги билангина эмас, балки нақшбандия сулуқининг йирик намояндаси эканлиги билан ҳам катта обрў-эътиборга эга бўлган. Жомий, Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ҳам у билан ҳисоблашшига мажбур бўлган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, «Мураққан Навоий»да Хўжа Аҳрорнинг 128 та дастхат мактуби ўрин олган бўлиб, Жомийдан сўнг кўп хат ёзган киши, демак Хўжа Аҳрор ҳисобланади. Хўжа Аҳрорнинг Навоийга йўллаган хатларини синчиклаб ўрганиш ўша даврдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг ҳали номаълум саҳифаларини ёритишда катта аҳамият касб этади. Тўғри, бу даврдаги воқеа ва ҳодисалар ўша даврдаги тарихий асарларда ва бизнинг давримизда баъзи олимларнинг асарларида баён этилган. Бироқ, мактублар шундай гувоҳларки, уларда кўпгина тарихчилар билмаган ва сезмаган воқеалар ва шахсий муносабатлар ўз ифодасини топган бўлади, тарихга аниқлик киритади.

* * *

Юқорида эслатиб ўтилганидек, «Мураққан Навоий»га кирган 594 та мактубдан 128 таси Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор қаламига мансубдир. Бу мактублар ҳақида Навоийнинг ўзи «Насоимул муҳаббат» асарида: «Аларнинг бу ҳақир ила илтифотлари кўп бор учун ваҳий осор руқъалари била мушарраф қилиб, ишларга маъмур қилур эрдилар, ул руқъаларни мураққаъ ясаб, жадвал ва такаллуфот била асармен...», — деб ёзган эди.

Хўжа Аҳрорнинг хатлари Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV асрнинг иккинчи ярмидаги теурийлар ўртасида мавжуд бўлган сиёсий воқеаларга тааллуқлидир. Бу теурийлар, асосан, Султон Абу Саиднинг (1469 йили ўлдирилган), ўғиллари Султон Маҳмуд (1459—1494) ва Султон Аҳмад билан Абу Саид ўлдирилгандан сўнг Хуросонда тахтни эгаллаган Султон Ҳусайн Бойқаролар орасидаги воқеаларга ва сиёсий алоқаларга дахлдор эди. Бундан ташқари Хўжа Аҳрор хат орқали мазкур ҳукмдорларга ҳамда Навоий ва Жомийга мурожаат қилиб, насиҳатлар қилади, шариатни мустаҳкамлаш ва мусулмонлар аҳволини яхшилаш ҳақида маслаҳатлар беради, ўзининг хўжалиги билан боғлиқ бўлган ишларни ҳал қилишда ёрдам сўрайди.

Буюк инсоний камолотлар соҳиби бўлган Алишер Навоийнинг фазилатлари ва мақтовлари Хўжа Аҳрорга етмасдан иложи йўқ эди. У Навоий билан учрашувни донмо орзу қилади ва Навоийга мактуб йўлларкан, жумладан, қуйидагиларни ёзади (538—544 мактуб): «...Сиз билан мулоқот шарафига муяссар бўлиш орзуси бу фақирда жуда бисёрдир, билмайманки, бу саодат қандай муяссар бўлар экан...».

Навоий яшаган замондаги Хуросон, айниқса, маркази бўлган Ҳирот фан ва маданиятнинг турли соҳаларида жуда кенг ривожлангани ҳақида ўтмиш олимлари ва бизнинг замон олимлари ҳам жуда кўплаб ёзишган. Айниқса Бобурнинг мана шу сўзлари диққатга сазовордир. У ёзади: «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди»¹⁶. Ҳиротнинг шу даражада ривожланишига, ҳеч шубҳасиз, Алишер Навоийнинг таъсири кучли эди. Бунини Воҳид Зоҳидов шундай таърифлаганди:

«Султон Ҳусайн Бойқаро ўзининг баъзан маишатга берилишлик кайфиятига қарамасдан маълум даражада маданиятли, илмни, адабиётни, санъатни севувчи зукко одам бўлиб, Хуросонда, хусусан Ҳиротда маданиятнинг ривожланишида талайгина хизмат кўрсатган, бу ишда Алишер Навоий унга (Ҳусайнга) жуда катта таъсир этган эди»¹⁷. Навоийнинг бу хизматини катта-кичик дилдан ҳис қилар, тоза қалбли инсонлар Навоийнинг амрлик мансабида туриши халқ учун фақат фойда экани-

¹⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома, Тошкент, 1989, 159-бет.

¹⁷ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970, 49-бет.

ни яхши тушунар эди. Навоийнинг амирлик мансабидан кетмоқчи бўлаётгани кўпларни ташвишга солади. Бундан Жомий ҳам, Хўжа Аҳрор ҳам безовта бўладилар.

Хўжа Аҳрор Навоийга шу муносабат билан йўллаган махсус хатида амирликдан кетмасликни илтимос қилиб, қуйидагича насиҳат қилади: «Эшитишимизча, баъзи бир воқеалар ва ҳодисалар сабабли онҳазратнинг мулозиматида бўлишдан Сиз жаноблари малоллик чекаётган эмишсиз. Илтимос шуки, мусулмонларга ёрдам кўрсатиш учун хотири шарифингизни саройда мулозамат қилиш томон қаратсангиз... Умидимиз шуки, бирор фақирнинг хотири бирон-бир қийинчиликдан нажот топиб, унинг кўнгли хурсандчиликка етишиши эвазига дилингизда шундай равнақлик зоҳир бўлсаки, дунёвий паришонликка қарамай, ҳақ таъолога етишиш завқи ортиб борса. Ҳеч ким мусулмонлар ғамини емай қўйган бу вақтда улар ҳақида қайғуриш энг хайрли ишларда кўринади».

Хўжа Аҳрор шу билан чегараланиб қолмай, бошқа бир хатни Абдураҳмон Жомийга ҳам йўллаб, жумладан, қуйидагиларни ёзади (306/310-мактуб)¹⁸: «Сиз жанобларидан илтимос шуки, гоҳо ўзингизни мавлоно Алишер жанобларининг мулозаматига етқуриб, бу фақирни уларнинг хотири шарифлари ёдига солиб, сўрангки, холисангилло ҳеч қандай дағдаға ва фикрига берилмай, ҳазрати салтанат шиор (Ҳусайн Мирзо) қошларида нима қилиш керак бўлса қилаберсалар, чунки мусулмонларга яхши бўладиган ишлар билан фойда етказиш ҳақиқатда уларнинг икки дунёси учун яхшидир».

Алишер Навоийнинг мансабдан кетиши мамлакат ишининг издан чиқиши ва халқ аҳволининг оғирлашуви билан тенг эди. Бунга Навоийнинг Астробод ҳокимлигига тайинланиши билан солиқларнинг кўпайиши, Ҳусайн Бойқаронинг маишатга берилиши ва Мажиддин Муҳаммаднинг ҳийла-найранглари мисол бўла олади. Буни тушунган Абдураҳмон Жомий ҳам Навоийга мактуб йўллайди ва унда, жумладан, ёзади: «...Қудратли Султонга яқин бўлиш ва унга гап уқдира билиш улугъ неъматдир, бу неъматнинг шукронаси эса киши бутун ўзлигини ва вақтини мусулмонлар (яъни халқ) ишига сарфлаб, золимлар ва зўравонлар зулмини бартираф этишдир. Ногаҳон бу ишдан — худо ўзи асрасин — латиф табиатга оғирлик етса ва хотири шариф-

¹⁸ Мактублар биринчи марта номерланганда чалкашлик юз берган, улар иккинчи марта номерланиб, натижада икки номер юзага келган.

да паришонлик ҳосил бўлса, бу оғирликка чидаганлик учун яхшиликларнинг тарозуси палласида буюк вазн юз бергай, бу паришонликка сабр қилиш эса саодатли бўлишликка катта дахли бор».

Жомий ўз хатига Навоийни сабр-тоқатга ундовчи рубоийни илова қилади. Мана ўша рубоий:

Роҳату ранж чун бувад гузарон,
Ранж каш баҳри роҳати дигарон.
3-онзи бошад ба мазраъи уммед,
Ранжи ту тухми роҳати жовед.

Т а р ж и м а с и :

(Бу дунёда) роҳат ҳам, ранж чекиш ҳам ўтар-кетар
нарсалар экан,
сен бошқалар роҳати учун ранж тортавергин.
Чунки сен тортган ранжу машаққат умид экинзориди
Абадий роҳатлар уруғи бўлади¹⁹.

«Мураққаи Навоий»дан жой олган Хўжа Аҳрорга мансуб 128 та хатнинг ҳаммаси ҳам Навоийга юборилмаган бўлиб, баъзилари Хусайн Бойқарога, баъзилари эса Жомийга юборилган. Хатларда мухотаб (адресат)-нинг номлари деярли ёзилмагани учун кўпинча уларни кимга ёзилганлигини аниқлаш қийинчилик туғдиради. Хўжа Аҳрор Хусайн Бойқарога хат йўллаганда кўпинча «онҳазрат» сўзини ишлатади, Жомий ва Навоийга эса «хидмати шўмо» ёки «хотири шариф» ибораларини қўллайди. Бундай хатларнинг мазмуни билан тўлиқ танишибгина бирор фикрга келиш мумкин.

Айтиб ўтганимиздек, мактубларнинг мазмуни хилма-хил. Уларнинг ҳаммаси ҳақида бу ерда гапиришнинг иложи бўлмагани учун, ҳар соҳага оидларидан баъзи бирлари ҳақида гапириб ўтамиз. Масалан, Хўжа Аҳрор икки мактубида (22/23, 23/24) Абдулваҳҳоб исмли киши ҳақида Навоийга мактуб йўллайди. Биринчи хатда, жумладан, ёзади: «(Ҳиротда) Абдулваҳҳобнинг хона, ҳовли ва бошқалардан иборат мулки бўлиб, ўша мулкни сотиш учун бир кишини жўнатганлар. Сиз жанобларидан илтимос шуки, шу нарсага тўсқинлик бўлмай, сотилса...». Иккинчи мактубда эса сўз китоб ҳақида кетади: «Амир Абдулваҳҳоб «Саҳиҳи Бухорий» китобини кўчиртирган эдилар, бу китоб Ҳирийда бўлиб, уларнинг қўлига етмаган эди. Ҳозирда маълум бўлишича, бу

---

¹⁹ Бу ҳақда қаранг: Уринбоев А. Абдурахмон Жомий: хатлари. «Шарқ юлдузи», 1982, 2-сон, 197-бет.

китоб онҳазратнинг мулозимларида экан. Уларнинг илтифоти билан китоб уларга етса...».

«Саҳиҳи Бухорий» Исмоил Бухорийнинг олти томдан иборат ҳадисларни ўз ичига олган асарни бўлиб, у Шарқда қўлёзма ҳолида кенг тарқалган. Бу китобнинг Хиротдан сўратиб олинишига қараганда ўша даврнинг кўзга кўринган хаттотларига катта маблағ эвазига китобат қилдирилган бўлиши мумкин. Чунки, ўша пайтда Хиротда хаттотлик ва китоб кўчириш ишлари энг авжга чиққан вақт бўлиб, Султон Али Машҳадий ва Абдужамил Котиб каби хаттотлар катта шуҳрат эгалари эдилар. Навоий ҳузурида Абдулжамил котиб кўчирган «Хамса»нинг бир нусхаси Тошкент Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Султон Али Машҳадий хаттот бўлибгина қолмай, хаттотлик санъатига бағишлаб шеър билан бир асар ҳам ёзган эди. У ҳақда Бобур: «Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, вале борининг саромади насх таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттиз байт Мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди» деб ёзган эди²⁰. Юқорида эслатилган «Саҳиҳи Бухорий»нинг тақдирини ҳақида Хўжа Аҳрорнинг аралашуви ва унинг сарой мулозимлари қўлида турганлиги ҳам машҳурроқ хаттот томонидан кўчирилганлигига асос бўла олади.

Алишер Навоийнинг ажойиб хислатларидан яна бири, унинг халқ саломатлиги ҳақида қайғуриши эди. У Хиротда Дорушшифо биносини қурдириб, у ерда табобатдан дарс берилишини ва касалларни қабул қилиб, даволашни йўлга қўйган эди. Даволаш уйида ўша даврнинг кўзга кўринган табибларидан Мавлоно Ғиёсуддин табиб, Мавлоно Дарвишали табиб, Мавлоно Муҳаммад табиб, Мавлоно Абдулҳай табиб ҳамда бошқа бир неча табиблар иш олиб борар эдилар²¹. Навоийнинг ўзи ҳам табобат асосларини табиблардан кам билмас эди. Унинг «Хамса»си ва девонларидаги шеърлари билан танишган киши Навоийнинг дори-дармонлар ва уларнинг хосиятларидан кучли ҳабардор эканинга ишонч ҳосил қилади²².

Навоий ташкил этган даволаш уйига узоқ-узоқлардан олимлар, шоирлар ва мансабдор шахслар даволашни мақсадида келиб турганлар. Айниқса, Мовароун-

²⁰ «Бобирнома», 1964-бет.

²¹ Тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: Ҳасанов М. Шоиршифохонаси. «Фан ва турмуш», 2-сон, 1979 йил.

²² Бу ҳақда қаранг: Табобат хазинаси дурдоналаридан. Таржимон М. Ҳасанов. Тошкент, 1987 йил.

наҳрдан Навоий орқали даволанганлар кўп бўларди. Ҳатто, Хўжа Аҳрор кўзини даволатиш учун Ҳиротдан Абдулҳай табибни чақиртириб келгани маълум. Абдурахмон Жомий эса Дарвишали табиб қўлида даволанган. «Бизнинг ҳеч ким билмаган сирларимизни Дарвишали табиб билади», — дер эди Жомий ҳазиллашиб.

Хўжа Аҳрорнинг альбомдаги 268 (273) рақамли хати юқоридаги сўзимизга гувоҳ бўла олади. Хўжа Аҳрор Навоийга мактуб йўллар экан, унда жумладан, қуйидагиларни ёзади: «Ниёзмандлик изҳоридан сўнг бу фақирнинг арзи шуки, мазкур ҳожатмандлик руқъасининг соҳиби бўлмиш жаноб ўзида юз берган иллатдан қутулиш умидида (қутлуғ) остонани ўпиш шарафига муяссар бўлиш учун отландилар. Улардаги иллатни бар-тараф этилишига ғайратингизни дариг тутмассиз деб ишонамиз. Уларнинг фазлу камоли Сиз жанобларига равшан бўлгани учун, бу фақирлар таъриф-тавсифга эҳтиёж сезмади. Вассалом!»

Хатнинг мазмунидан кўриниб турганидек, руқъа эгаси катта обрў соҳиби бўлган. Хўжа Аҳрор уни давола-нишида Навоий иноятига суянган.

550 (557) рақамли мактубда ҳам Хўжа Аҳрор Навоийга хабар бериб, ўзида касаллик пайдо бўлиб қолгани ва шу туфайли «остона ўпиш»га мавлоно Муҳаммадни юборгани ҳақида ёзади. Тиббий алоқаларга доир хатлар альбомдаги бошқа хат муаллифлари томонидан ҳам Навоийга йўлланган бўлиб, биз улар ҳақида ўз жойида гапирамиз.

Хўжа Аҳрор айрим хатларида илм аҳллари ва талабалар ҳақида ёзади. 321 (325) рақамли хатда Хўжа Аҳрор мухотаб (адресат)га мурожаат қилиб, у «Султонни шаҳид» (Абу Саид) даврида Султонни доимо илм аҳлларини имкони борича ҳурмат қилишга чақирганини айтади. У давом этиб, мухотаб бу соҳада ўз ҳаракатини ундан ҳам ошираётганини айтиб, охирида шундай дейди: «Шунга карамасдан, ҳақ таоло илм нурига мушарраф қилган барча азизларни муҳтарам ва мукаррам тутилишини илтимос қиламан».

492 (498) — мактубда эса сўз мавлоно Шайх Ҳусайн ҳақида кетади. Унда, жумладан, қуйидагиларни ўқий-миз: «Мавлоно Шайх Ҳусайн жаноблари донишманд кишидурлар. Илтимос шуки, уларни афв этиб, улар учун муносиб бўлган иноятга мушарраф қилсангиз».

Хўжа Аҳрорнинг Навоийга йўллаган қуйидаги мактуби ҳам (552) бир толиби илм ҳақида бўлиб, унда шундай дейилади: «...Бу ҳожатмандлик руқъасининг соҳиби

жаноби Хожа Абдулвоҳид ҳидоят насабли ҳазратнинг улуғ хонадонидан бўлиб, диний илмлар таҳсили учун у томонга отландилар... Бу фақирнинг илтимоси шуки, хотири шарифингиздан уларга шундай илтифот кўрсатсангизки, то улар ўз ишларига (бемалол) машғул бўла оласалар».

Хўжа Аҳрорнинг баъзи хатлари тарихий воқеаларни эсга солади. 442 (448) рақамли хатда, чунончи, у шундай ёзади: «...Бу ҳожатмандлик руқъасини элтувчи (асли) ҳиротликдир. Унинг оталарини Амир Темур бу томон [Мовароуннаҳр]га олиб келиб, ҳар хил шаҳарларга ишга тайин қилган экан, у томон [Хуросон]да еру жойлари қолган экан. Бу кишида бироз камбағаллик бўлиб, ўша еру жойдан бирор нарса тегармикан, деб у томонга жўнаяптилар. Агар унинг еру жойи шариатга хилоф равишда одамлар қўлига ўтиб қолган бўлса, мулозимларнинг хотири шарифи илтифоти билан унга бирор нарса тегар деган умиддаман».

Хатдан кўриниб турибдики, бу кишининг оталари бирорта санъат соҳиби бўлиб, Амир Темур томонидан мажбуран олиб кетилган.

Хўжа Аҳрорнинг хатларида шахсий илтимослар, савдо-сотиқ масалалари, диний ва сиёсий масалалар ҳам кўтарилган бўлиб, юқорида айтганимиздек, уларнинг кўпчилиги Навоийга йўлланган. Бироқ, рисоламиз ҳажми уларнинг ҳаммаси ҳақида гапиришга имкон бермагани учун, уларнинг баъзилари билан қисқача танишиб ўтдик. Шунинг ўзидан ҳам сезиб олиш мумкинки, Хўжа Аҳрорда Навоийга нисбатан ҳурмат ва ишонч катта бўлган. Навоийнинг олижаноб инсоний хислатларига суянган ҳолда, бемалол, ҳар соҳада унга мурожаат қила олган. Фақат Хўжа Аҳрорни эмас, балки барча ҳожатмандларнинг эҳтиёжини қондиришни ўзининг инсоний бурчи деб билган Навоий, албатта, бу илтимосларни ҳам тўлиғича қондириб турган. Шубҳасизки, Навоий ҳам ўз навбатида Хўжа Аҳрорга мактублар йўллаб турган, бироқ улар сақланмаган ёки ҳали топилган эмас.

Муҳаммад ибн Аминуддин

Хўжа Аҳрордан сўнг Навоийга энг кўп хат юборган муаллифлардан бири Муҳаммад ибн Аминуддиндир. Альбомда унинг 44 та хати мавжуд. У ўз хатларининг охирига: «Ал-абд ал-фақир илаллоҳил Карим ал-Ғани Муҳаммад ибн Аминуддин» («Карим ва Ғани ҳисоблан-

миш Аллоҳга банда ва фақир бўлган Муҳаммад ибн Аминуддин») деб имзо қўяди.

Муҳаммад ибн Аминуддин ҳақида ҳозирча тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. Хатларнинг мазмунидан англашилишича, ёш жиҳатидан Навоийдан анча катта бўлган, чунки у Навоийга мурожаат қилганда, «фарзанди аржуманд» («азиз фарзанд») деган иборани ишлатади. У Ҳирот ёки Ҳиротга яқинроқ ердаги мадрасаларнинг бирида мударрислик қилган бўлиши мумкин. Илтимослари баён этилган шахслардан баъзиларини «шоғирдим» деб аташи ва кўпинча талабалар ҳақида қайғуриши шундай деб ҳукм чиқаришга имконият беради. Навоийга бемалол мурожаат қилиши унинг Навоий, умуман, илм аҳллари орасида катта обрўга эга бўлганини билдиради.

Унга тегишли бўлган 44 та хатнинг ҳаммаси форс тилида ёзилган бўлиб, у хатларнинг баъзисини ўз қўли билан ёзиб, юқорида кўрсатилгани каби имзо қўйган. Баъзиларини эса айтиб туриб ёздириб, бироқ хатга ўз қўли билан имзо чеккан.

Урта асрларда ёзилган бундай иншо ёки руқъалар одатда икки хил кўринишга эга бўлади. Биринчиси, амалий хатлар бўлиб, унда муаллиф бирорта илтимос ёки хабарни содда ва раво иборалар билан қисқа қилиб тушунтириб қўя қолади. Хўжа Аҳрорнинг ҳамда Жомийнинг Навоийга йўллаган хатлари ана шу туркумга кирилади. Иккинчиси, дўстона алоқалар ёки бу ҳам амалий ишларга бағишланган бўлиб, бунда муаллиф ўзининг бутун билими ва маҳоратини ишга солиб, араб ва форс жумлаларини, Қуръон оятлари ва ҳадисларни аралаштириб, ўта жимжимадор ва баландпарвоз ибораларни ишлатиб ёзади. Одатда эпистоляр жанрга мансуб бундай хатлар боши мухотабни улуғлашу эъозлаш, уларнинг юксак амалларини мадҳ этиш, дуою тилаклар билан бошланади. Муҳаммад ибн Аминуддиннинг хатлари эпистоляр иншо жанрининг юксак намуналари бўлмаса-да, бироқ юқорида айтилган ҳамду мақтовлардан холи эмас. Бироқ бу хатларда кексаликка хос ўта мулойимлик, хайрихоҳлик, меҳрибонлик оҳанглари аниқ сезилиб туради.

Хатларнинг кимларга йўлланганлиги масаласига келсак, фақат уларнинг биттасидагина мухотабнинг номи кўрама. Бу хат бошида: «Иззату икромга сазовар амири аъзам Амир Алишер» деб ёзилган. Бошқа хатларда эса улуғлаш иборалари (азизу аржуманд, давлатманд фарзанд), амал ва мансаб номлари (амирликка

муносиб, вазирликнинг паноҳи), халқпарварлигидан дарак берувчи сўзлар (раиятпаноҳ, фуқаролар ғамхўри, мухлислар меҳрибони ва ҳоказо) ёзилган бўлиб, бу хатлар ҳам юқорида мухотабнинг номи аниқ кўрсатилган хат каби Навоийга йўлланганини сезиб олиш қийин эмас.

Муҳаммад ибн Аминуддин хатларининг ёзилиш йилларига келсак, Навоийга нисбатан ишлатилган ибораларга қараганда, Навоий Ҳиротда масъул давлат лавозимларини ўтаб юрган 1469—1487 йилларга тўғри келади. Чунки Навоий Астрободга ҳокимликка тайинланган 1487 йилдан кейин унга «муқарраби ҳазрати Султоний» («Ҳазрати Султоннинг яқини») унвони берилиб, кўпчилик муаллифлар ўз ёзишмаларида мана шу унвон бўйича мурожаат қилганлар. Муҳаммад ибн Аминуддин хатларида эса мазкур унвон учрамайди.

Хатларнинг мазмунига келсак, шунини айтиш керакки, уларни Муҳаммад ибн Аминуддин бошқа одамларга ҳомийлик қилиш мақсадида уларнинг илтимосларига мувофиқ ёзган ва бунда у Алишер Навоийнинг инсонпарварлик, одиллик хислатларини назарда тутиб, илтимослар инobatга олинишига комил ишонч билан битган. Бу ҳақда у хатларидан бирида таъкидлайди: «...ночор ва ожиз кишиларга нисбатан иноят ва марҳаматингиз равшан бўлганлиги учун ортиқча муболаға қилиб ўтirmайман».

Муҳаммад ибн Аминуддин Навоийга хат йўллар экан, талабаларга ёрдам қилишни сўрайди. Чунончи, 424 (430) мактубда қўйидагиларни ўқиймиз: «...Мавлонозода Зайнуддин Абобакр ўғлининг менга нисбатан тўлиқ муносабати бор. Ҳиротда диний илмларни таҳсил қилиш билан машғулдирлар. Маълум бўлишича, маошининг озлиги туфайли таҳсили тўхтаб қолмоқда... Илтимос шуки, мулозимларга буюрсалар, то уларнинг ахволига химмат кўзи билан қарасалар, (улар) хотиржам таҳсил билан машғул бўла оласалар».

Толиби илм Мавлонозода Бадахший ҳақида эса Навоийга қўйидагиларни маълум қилади (428-мактуб): «Хат эгаси яхши киши кўринади ва бир гуруҳ кишилар унинг илм таҳсили йўлидаги жидду жаҳди ҳақида гувохлик берадиларки, бу киши Мавлонозода Бадахшийдир. Ҳаракати жуда кучли. Бадахшон мулкида ўтган улўғлар ва салафларнинг издоши. У шу кунларда илм таҳсили билан машғул бўлгани учун маош топишдан бутунлай маҳрум бўлиб қолган ва бирозгина қарз ҳам бўлган. Топган китобларини ҳам сотиб юборибди... Умид

шулки, мулозимларга буюрсалар, то у ҳақла саъю ҳаракат қилиб, қарз берувчилардан халос қилишса...».

Муҳаммад ибн Аминуддиннинг 435, 436, 437, 452, 454, 457 ва бошқа мактублари ҳам Навоийга йўлланган бўлиб, уларда ҳам баъзи олимларга ва талабаларга ёрдам беришни Навоийдан сўраган. Баъзи хатларида эса одамларни солиқдан озод қилишни илтимос қилади. Мисол тариқасида қуйидаги мактубларнинг қисқартирилган таржималарини келтирамиз:

«Ушбу ихлос руқъасини элтувчи мавлоно Низомуддин... толиби илмлардандир... Ишончли кишилар сўзига қараганда у жуда эҳтиёжманддир. Илгарироқ унинг номини номбардор солиғини тўловчилар дафтарига киритилган экан, аммо бунга қудрати етмайдиган бўлганлиги сабабли шериклари тўлаб юборган эканлар-у, лекин номи дафтарда қолаверибди. Илтимос: бу ишни мутасаддиларига буюрсалар, токи унинг номини номбардорлар дафтаридан ўчириб қўйсалар...».

«Ушбу ихлос руқъасини элтувчи киши фақир ва муҳтождир. Бунинг устига жуда аёлманд ва қарздор... Ферузободдаги масжидда муаззинлик қилар экану, бироқ маош тайинланмаган экан... Илтимос: бошқа фақирларга тайинланганидек унга ҳам ризқига яраша бироз маош белгиланса... Яна ҳукмга хилоф равишда ундан ҳаволот солиғи талаб қилаётган эканлар. Агар амалдорлар бунинг ҳам тадорикини кўрсалар, мақсадга мувофиқ бўлур эди...».

«...Ушбу ихлос руқъасини элтувчи мавлоно Имодуддин Аҳмад толиби илмлардандир... Ҳаволот ва аворизот солиқлари туфайли оғир аҳволда қолиб, бир қанча муддатдан бери мутолаадан маҳрум экан. Илтимос: бу ҳолнинг тадорикига киришсангиз...».

«...Эътиборингизга етказиладиким, мавлоно Раисуддин Аҳмад... уламо ва фузалолардан катта бир гуруҳининг гувоҳлик беришларича, Ҳиротнинг энг билимдон олимларидандир..., аммо жуда фақир, қарзлари ҳам кўп, китоблари ва мутолаа асбоблари йўқ... Илтимос: агар лозим топсалар, Султоннинг қулоғига етказиб, бунинг бир иложини қилсалар...» .

«Мухлисларни парвариш қилувчи фарзанд! Дуодин сўнг маълум қилинадиким, ушбу руқъани элтувчи киши Табас вилоятидандир. Мавлоно Жунайд номли бир шахс унга нисбатан кўпдан бери низо қўзғотиб, турли зарар ва мусибатлар етказиб юрар экан. Иноят кўрсатиб, шундай бир иш қилсангизки, султон томонидан бир фармон чиқарилса..., унга дахл қилинмаса ва кўч-кўронига

зарар етказилмаса ва у бехатар Ҳиротга кўчиб келса...».

«Иzzату икромга сазовор фарзанд, амири аъзам Амир Алишер! Дуодан сўнг олий мажлисингизга етказиладиким, ушбу руқъани элтувчи киши қишлоқдан келган. Қишлоқ аҳолиси ҳозирда тарқалиб кетибди..., агар илтифот назари билан қаралса, шоядки, у харобада яна ободонлиқ қарор топгай:

Қаси нек бинад ба ҳар ду сарой,
Ки неки расонад ба халқи худой.
Даруни фурумондагон шод кун,
Зи рузи фурумондаги ёд кун,
Худоро бар он банда бахшойиш аст,
Ки халқ аз вужудаш дар осойиш аст.

Таржимаси:

Худо халқига яхшилик етказган киши,
Ҳар икки саройда ҳам яхшилик кўради.
Бечора одамларнинг дилини шод қил,
Бечора бўлиб қоладиган кунингни эсга ол.
Кишининг вужудидан халқ осойишталик топса,
Бундай кишига худонинг инъомлари етади.

Муҳаммад Аминуддиннинг хатларини синчиклаб ўрганиб чиқилса, ўша даврдаги Ҳирот ва унинг атрофида юз берган воқеалар, солиқлар, олим ва талабаларнинг аҳволи, халқнинг сиёсий ва маданий ҳолати ҳақида маълумот олиш мумкин. Хатлар яна Муҳаммад ибн Аминуддиннинг маънавий оламини, ўзи учун эмас, ўзгалар учун қанчалик жон кўйдирганини билдириб туради. Афсуски, биз ҳозирча бу олижаноб инсоннинг таржимаи ҳолн ҳақида ҳеч нарса билмаймиз²³. Бошқа томондан эса хатларда кўтарилган масалаларга Навоий бажонидил ёрдам кўрсатганини ва Навоийнинг ҳам инсонпарварлик хислатларини билиб оламиз. Агар Навоий бу ишларнинг бажарилишига хайрхоҳлик кўрсатмаганда эди, унга шунчалар хат йўлланмаган бўлур эди.

Мир Абдулаввал Нишопурий

«Навоий альбоми»да хатлари мавжуд бўлган кишилардан бири Мир Абдулаввал Нишопурийдир. Нишопурий ҳақида бирмунча тўлиқ маълумотга эгамиз. У

²³ Бу зот ҳақидаги баъзи мулоҳазалар А. Ўринбоев томонидан эълон қилинган. *Қаранг:* Навоийга илтимосномалар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1983 йил 3 февраль (№6).

Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг яқинларидан бўлиб, кейинчалик куёвига айланади. Хўжа Аҳрордан эшитган сўзларини йиғиб, бир китоб қилади ва уни «Масмуот» («Эшитилган нарсалар») деб атайди. УзФАШИнинг кўлёмалар фондида 3735 П рақами остида сақланмоқда.

«Рашаҳот» китобида ёзилишича, у Хўжа Аҳрор билан учрашиш мақсадида Самарқандга келади ва етти йилгача бу мақсадига етолмай, «робитан қалбия»²⁴ машқи билан шуғулланади. Оқибат натижада Хўжа Аҳрор уни ўғилликка қабул қилиб, қизини беради. Бу қиздан уч ўғил — Амири Калон, Амири Миёна ва Амири Хурд ҳамда икки қиз туғилади²⁵.

Али Сафийнинг «Рашаҳот»да ёзишича, Мир Абдуллавал Нишопурийнинг бобоси Амир Азиздин Тоҳир Нишопурий буюк илм эгаси бўлиб, Нишопур мадрасида диний илмлардан дарс берган. Али Сафийнинг отаси Хусайн Воиз Кошифий Мир Абдуллавал билан бирга мазкур мударрисдан дарс олганлар. «Мен Самарқандга келиб, — деб ёзади Али Сафий, — Ҳазрати Эшон (Хўжа Аҳрор)нинг қутлуғ остонасини ўпишга муяссар бўлганимда, жаноби Мир Абдуллавал дадам билан бўлган қадимий дўстлигини инobatга олиб бу фақирга илтифотлар қилиб, хилма-хил лутфлар кўрсатди».

Мир Абдуллавалнинг отаси ҳам йирик ер эгаларидан бўлиб, Нишопурдаги Хоншоҳ экин ерларини ўз авлодларига вақф қилгани ҳақидаги маълумот альбомдаги 375-мактубда ўз ифодасини толган. Нишопурий 905 йил, зулхижжа ойининг бошида (1500 йил, 28 июнда) Хўжа Аҳрорнинг катта ўғли Хўжа Муҳаммад Яҳёнинг ўлдирилишидан қирқ кунча аввал вафот этади.

Мир Абдуллавал Нишопурийнинг Навоий билан яқиндан таниш бўлганлиги унинг Навоийга ҳар хил масалалар бўйича мактублар йўллаганидан кўриниб турибди. Альбомда унинг ўз кўли билан ёзилган 16 та дастхат мактублари ҳамда Хўжа Аҳрорнинг яқин дўстларидан бўлмиш Мавлоно Қосим билан бирга ёзган ўн иккита хати мавжуд. Бу хатларда у асосан ўз қариндош-уруғлари, жумладан, Хуросонда яшаётган акаси Абулғайс ҳамда бошқалар учун илтимосномалар ёзади. У барча хатларнинг охирига «Ал-фақир Абдуллавал» деб имзо чеккан.

375 (381)-мактубда Абдуллавал мухотабдан 45 йил

²⁴ «Робитан қалбия» (қалбдан алоқа боғлаш), бу—телепатик алоқа бўлиб, сўфийлар ўзга кишилар билан узоқда туриб, фикран алоқа қилганлар.

²⁵ Али Сафий. Рашаҳоту айн ал-ҳаёт. Лакнав, 1890, 332-бет.

аввал ўз отаси томонидан Хоншоҳ экинзорини «вақфи авлод» (авлодларга вақф) қилгани, ернинг тўртдан бир қисми эса шариатга хилоф равишда сотиб юборилганини ва ҳақиқат қарор топиши учун аралашувини илтимос қилади.

379 (385)-мактубда, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз: «Ҳожатмандлик изҳоридан сўнг арзимиз шуки, бу руқъа соҳиби мавлоно Муҳаммад хос мулозимлардандир. Узоқ муддатдан буён Ҳазрати Хўжа Аҳрор...нинг мулозиматида тўлиқ имтиёзга эга эдилар. Илм олиш иродаси билан у диёрга отландилар. Онҳазрат мулозимларидан илтимос шуки, лутфу марҳаматлари соясидан жой берсалар».

381 (387)-мактубда эса у Навоийга мактуб йўллаб, қандайдир сулҳ муваффақиятли ўтгани, катта тўсиқлар йўлдан олингани ҳақида хабар қилади. Сўнг акаси ҳақида гапириб дейди: «... биродарим Абулғайс сафар ихтиёр қилиб, у диёрга йўлландилар, қайтгандан сўнг Ҳиротда яшаб қолмоқчилар. Илтимос шуки, сизнинг азиз илтифотингиз баракатидан фуқаро мусулмонлари баҳраманд бўлгани каби, менинг биродарим ва бу фақир ҳам маҳрум қолмасак...»

Хатдан кўриниб турганидек, Мир Абдулаввалнинг ўзи ҳам, акаси ҳам Навоийнинг кўмаги ва илтифотидан доимо баҳраманд бўлиб турганлар.

Хўжа Аҳрор ҳақида гапирганимизда Ҳиротда Навоийнинг ҳаракати билан Дорушшифо — даволаш уйи очилгани ва бу ердаги табибларнинг шуҳрати Самарқандга ҳам етгани, Самарқанддан Навоийга мактуб йўллаб, ёрдам сўралгани ҳақида ёзган эдик. 566 (572)-мактуб ҳам фикримизга далил бўлишидан ташқари, ўша пайтда Самарқандда вабо ва тоун (ўлат) тарқалганидан ва унинг кетиши ҳақида Ҳиротга, Алишер Навоийга хат ёзиб турилганидан далолат беради.

Мавлоно Қосим билан бирга ёзилган мазкур хатда, жумладан, шундай дейилади: «Ҳожатмандлик изҳоридан сўнг арзимиз шуки, биз учун инъом этган иноятномангиз руқъа соҳиби томонидан бизга етди... Вабо воқеаси жумодилу—охир ойининг бошидан шаҳар ва унинг атрофидан бутунлай кўтарилди. Баъзи дўстларнинг айтишларича, уларга қарашли кишилардан ўн нафарга яқини бу заҳматга мубтало бўлган эканлар, ҳар бирига бир мисқолу ярим донг миқдоридан мордоридан шарбат ёки сувга қўшиб бердик, қаттиқ терлаб, шифо топдилар. Баъзилардан тоун (ўлат) заҳмати қайтди, баъзиларда эса ёрилди, ҳар қалай сиҳҳат топдилар».

Оригиналда хатни ёпиштиришда хатога йўл қўйилган бўлиб, имзо остига бошқа қайдлар ўтиб қолган. Бу жумлаларда вабога учраган кишилар икки-уч кундан сўнг мордоридан ичсалар, таъсир қилмагани ҳақида ёзилади. Ундан қуйида эса: «Қаттиқ ҳатту ҳаракат қилинди, бироқ уч юз мисқолдан ортиқ хитой равочи топилмади» дейилади. Мордору сўзининг луғавий маъноси «илондан қилинган дори» демакдир. Биз бундай даво номини Ибн Синода учратмаймиз. Урта Осиеда, одатда, кўлвор илон сил ҳамда тери касалликларига қарши ишлатилган. Вабо ва ўлатга қарши ундан дори тайёрлаш Навоий даври табибларининг ижоди бўлса ажаб эмас.

Шу ўринда Хўжа Аҳрорга теккан тоун (ўлат) иллати ҳамда мавлоно Нуриддин Тошкандий билан боғлиқ бир ривоят ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Тошкентда Бешёғоч даҳасига яқин жойда XV аср меъморчилигига оид Нуриддин Тошкандийнинг кичкинагина мақбараси бор. Бир вақтлар матбуотда тортишувлар бўлиб, бу мақбара кимники ва нега у одатдаги мақбаралардан кичик деб, баҳс юритилган ва жавобсиз қолган эди. Негаки тарихий шахсларга қурилган мақбаралар одатда дабдабали ва ўта ҳашаматли бўлади. Бунга «Рашаҳот» китобидан маълумот топиш мумкин.

Нуриддин Тошкандий Хўжа Аҳрорга нисбатан ўта ихлосли ва ниҳоятда зебо йигит бўлган. Хўжа Аҳрор уни қанчалик ҳайдамасин, барибир уни тарк этмаган ва охири Хўжа Аҳрорнинг ихлосини қозонган. У ёш бўлишига қарамасдан ғайри табиий қобилиятга жуда тез эришади. Кунлардан бир кун Хўжа Аҳрор Тошкентда юрган пайтида чап томонда юраги остида каттагина кўм-кўк нуқта, яъни тоун пайдо бўлади. Шунда Нуриддин Тошкандий унинг ҳузурига келиб, ялиниб-ёлвориб, тоунни ўзига олмоқчи бўлади. Хўжа Аҳрор ночор рози бўлади. Тоунни ўзига олган Нуриддин Тошкандий уч кундан сўнг вафот этади²⁶. Тасаввуф рисолаларида битилишича, нақшбандия оқимига мансуб сўфийлар ўзгалардаги иллатни ўзига қабул қилиб олиш қобилиятига эга бўлганлар. Абдурахмон Жомий ҳам қобилиятли бир талабанинг тиш оғригини ўзига ўтказиб олгани ҳақида маълумотлар сақланган. Бундай қобилият, бизнинг давримизда, В. Г. Мессингда («Ўзим

²⁶ Рашаҳот, 350-бет.

ҳақимда» китобига қаранг) мавжуд эди. Ҳозир кўпгина экстрасенслар шундай қобилият соҳибларидир.

Хуллас, ўз ҳаётини сақлаб қолган Нуриддинга Хўжа Аҳрор мақбара қурдиради. Мақбарани ҳашаматли қурдирай деса, Нуриддин ном чиқарган зот эмас эди. Қурмай деса, ҳаётини сақлаб қолган. Натижада ҳозир бизга маълум мўъжазгина мақбара пайдо бўлган.

Мир Абдулаввал ва Мавлоно Қосим томонидан бирга ёзилган 567 (57)-мактубда ҳам сўз кўз табиби ва даволаш ҳақида кетади. Бу икки муаллифнинг ёзишича, Хўжа Аҳрорнинг яқин дўстларидан бири мавлоно Фазлуллоҳ Хўжа Аҳрор томонидан синалган зот эканлиги ҳақида гапирлиб, қуйидагилар маълум қилинади: «...Бир йилга яқин бўлдики, бир иллат уларни паришонҳол қилмоқда, бу томонда уни даволашига қурби етадиган ишончли кўз табиби (каҳҳол) топилмайди. Зарурат туфайли, сафарни фарз деб билиб, ўша диёрга отланди».

Мавлоно Фазлуллоҳнинг даволанишига Жомийнинг аралашганини ҳам кўриш мумкин. Альбомдаги 348 (354)-мактубда Жомий Навоийга мактуб йўллаб, Хўжа Алоуддин мавлоно Фазлуллоҳнинг кўзидаги оқни даволаб тугатай деганда қандайдир сафар бунга тўсқинлик қилгани ҳақида ёзади.

Табобат соҳасидаги мана шу хатларнинг ўзи XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот медицинаси Самарқанд медицинасидан олдинлаб кетганини, бунда эса Алишер Навоийнинг ҳиммати ва хизмати асосий роль ўйнаганини кўриш мумкин.

Навоий Мир Абдулаввал ва Мавлоно Қосим билан ёзишибгина қолмай, балки ҳар хил туҳфалар ҳам юбориб турган. 571 (577)-мактубнинг қуйидаги жумлалари шундан далолат беради: «Ҳожатмандлик изҳоридан сўнг арзимиз шуки, Сиз юборган энг яхши ҳадя ва туҳфалар яхши сақланган ҳолда етиб келди».

Мир Абдулаввалнинг ўз хатлари ҳамда мавлоно Қосим билан ёзган бошқа мактубларида ҳам ҳар хил масалалар баён қилинган бўлиб, уларни тўлиқ ўрганиш ва таржимасини эълон қилиш маданиятимиз тарихини ёритишда катта аҳамиятга эга.

Мавлоно Хўжа Али

Альбомда хатлари мавжуд бўлган кишилардан яна бири мавлоно Хўжа Алидир. У Хўжа Аҳрорнинг энг яқин муридларидан бири бўлиб, кейинчалик унга куёв

бўлган. Юқорида номи зикр этилган Мир Абдулаввал Хўжа Аҳрор ҳали тириклик пайтида уни ўлганлар қатори тилга олади²⁷. У ҳақда Низомийнинг «Мақомоти мавлавий Жомий» ҳамда Абдулаввалнинг «Масмуот» китобларида айрим маълумотлар келтирилган. Нисбатан тўлиқроқ маълумот Али Сафийнинг «Рашаҳот» китобида (347-бет) келтирилади.

Али Сафий Хўжа Алининг тилидан ривоят қилишича, Хўжа Аҳрор Хуросондан асл ватани, яъни Тошкентга қайтиб келиб, зироат ишлари билан машғул бўлиб юрганда, йигирма ёшли Хўжа Али у билан учрашади. Хўжа Аҳрор унга катта илтифот билан қарайди. Уша онларда тошкентлик бир гуруҳ ёшлар таҳсил олиш учун Самарқандга йўл олар эканлар, Хўжа Аҳрорнинг рухсатисиз Хўжа Алини ўзлари билан олиб кетадилар. Кечқурун биринчи манзилга тушганларида Хўжа Алини даҳшатли бош оғриғи тутиб қолади ва бунини Хўжа Аҳрорнинг узоқдан кўрсатаётган таъсири, деб ўйлайди. Эрталаб орқага қайтиб, Тошкентга кириб келганида бош оғриғидан қутулади ва Хўжа Аҳрорнинг ҳузурига келиб, оёғига ўзини ташлайди. Хўжа Аҳрор унга кулиб: «Бор, ишингга кириш, биз сен билан ҳали кўп ишлар қиламиз!», — дейди.

Али Сафийнинг давом этиб ёзишича, Хўжа Аҳрор Султон Абу Саиднинг илтимоси билан Самарқандга кўчиб борганда «дунёвий ишларининг барчасини Хўжа Алининг зиммасига» юклайди. «Мавлононинг муҳим ишларни бажаришда мартабаси шу даражага етдики, — деб ёзган эди Али Сафий, — баъзи кунлари замона подшолари, амирлари ва девон арбобларига Хўжа Аҳрор номидан йигирмага яқин мактуб йўлларди. Ҳеч бир кимсанинг мавлоно ёзган хатдаги мазмунга хилоф иш тутишга ҳадди сиғмас эди»²⁸.

«Навоий альбоми»да Хўжа Алининг ҳаммаси бўлиб 22 та хати сақланмоқда. Улардан ўн олтитаси «Хўжа Али» ёки соддагина «Али» деб имзоланган бўлса, олтитаси имзосиздир. Бироқ бу имзосиз мактубларни ҳам хатига қараб Хўжа Алиники эканини бемалол билиб олиш мумкин. Бу 22 та мактубдан ташқари альбомда Хўжа Алининг яна 4 та мактуби бўлиб, улар мавлоно Қосим билан биргаликда ёзилган.

---

²⁷ Алишер Навоий. Насоим ал-муҳаббат. ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 857, 178-бет.

²⁸ Рашаҳот, 347.

Хўжа Алининг хатлари ҳам, худди Хўжа Аҳрорнинг хатлари каби, сиёсий, молиявий ва бошқа масалаларга тегишлидир. Бир неча хатлар ҳам борки, улар феодал қарама-қаршиликларни ҳал этишга бағишланган. Масалан, 490 (496)-хат Хусайн Бойқарога йўлланган бўлиб, қандайдир ғалабадан сўнг, афтидан, Султон Маҳмуднинг одамларини кечириб юбориш сўралган.

584 (590)-хатда Хўжа Али Навоийга мактуб йўллар экан, Навоийни «фазилатлар эгаси ва саодатлар соҳиби» деб атаб, яна унга «Амир Музаффариддин Алишер» деб мурожаат қилади ҳамда Навоийнинг юборган мактубини олиб, ғоят қувонганини қуйидагича изҳор қилади: «Иноят қилиб, мухлиспарварлик русуми ила азиз мактуб билан бизни сарафроз қилган эдилар, уни юзу кўзимизга суртиб, одоб лабини унга босдик. Онҳазратнинг ниёзмандлигини юз минг ниёзлар билан Ҳазрат Хўжага етқизилди ва қабулга мушарраф бўлди».

Мазкур мактубдан Навоий Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган одамлари билан ёзишиб тургани равшан бўлади, афсуски бу хатлар сақланмаган. Навоий эса ўз «Муншаот»ига ўзининг фақат ўзбекча ёзган мактубларини киритган, холос.

578 (584)-мактуб ҳам Хўжа Алига Навоийдан мактуб келганини билдиради. Хўжа Али жавоб хатида қуйидагиларни маълум қилади: «Руқъа эгалари Бобо Али ва Дарвиш Муҳаммад мухлисларни эъзозлаш юзасидан юборган мактуби шарифингиз билан бирга вужуди шарифингизни саломатлиги ҳақидаги хабарни олиб келдилар ва бу сизни севувчи содиқ ихлосли (фақир)нинг сарафроз, масрур ва ҳузурига сабаб бўлди... Умид ва илтимос шуки, келувчилар орқали нома ва мактублар билан бизни шоду хурсанд қилиб турсалар... Хўжа Муҳаммад орқали юборган беш юз танга пулингиз хўжаларга топширилди. Хўжа Муҳаммаднинг акаси юзталаб тил билан онҳазратнинг... ҳамду саносига кўп шукрлар изҳор қилиш билан машғулдирлар. Бу томондаги хабарлардан ишончли кишилар хабар етқизгани учун, бу билан бошингизни оғритиб ўтирмадим. Амир Абдулаввал ҳамроҳлар билан боришга Ҳазрати Хўжадан рухсат оломай, Сизни давлатингизни дуо қилиш билан машғулдирлар. Бандаларнинг энг ҳақирроғи Хўжа Али».

Мана шу бир хатнинг ўзида Мовароуннаҳр билан Хуросондаги маълум кишиларнинг ўзаро чамбарчас алоқаси маълум ва равшан бўлади. Демак, Навоий Самарқандга кўплаб мактублар йўллаб турган. Хўжа Муҳаммад акасига эса Хусайн Бойқаро пул ҳам юборган,

Мир Абдулаввал эса Навоий ҳузурига бормоқчи бўлиб, Хўжа Аҳрордан рухсат ололмаган. Биз бундай алоқалар ҳақида тарихий асарларнинг бирортасидан ҳам маълумот ололмаймиз. Демак, бу соҳада мазкур мактубларгина етарли маълумот бера олади ва уларни ўрганиш зарур эканлиги ўз-ўзидан ошкор бўлади.

Мавлоно Қосим

Мавлоно Қосим Тошкент яқинидаги Фаркат қишлоғидан бўлиб, эллик йилга яқин Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг хизматида турган. Замондошлари уни Хўжа Аҳрорнинг «сояси» деб атаганлар. Бироқ уни бошқа Қосимлар билан алмаштирмаслик керак. Чунки «Навоий альбоми»ни сақлаб, бизгача етказиб келган Шарифжон Махдум (Садр Зиё) мазкур Қосимни машҳур Озарбайжон шоири Қосим Анвор (1434 йил вафот этган) деб ҳисоблаган. Бу хатонинг келиб чиқишига сабаб шуки, Хўжа Аҳрор ёшлик айёмидан Саййид Қосим Табризий ҳузурига кўп бўлиб, бу шоирнинг илтифотига сазовор бўлган. Саййид Қосим Табризий Самарқандга ҳам келиб, Хўжа Аҳрор ҳузурига бир неча марта бўлган. Али Сафий «Рашаҳот» китобида «Ҳазрати Эшон (Хўжа Аҳрор)нинг Самарқанд ва Хуросонда Саййид Қосим Табризий билан қилган суҳбати» сарлавҳаси остида алоҳида боб берган²⁹.

Биз гапирмоқчи бўлган мавлоно Қосим ҳақида Абдурахмон Жомий «Нафоҳат ал-унс» ҳамда Навоий «Насоим ал-муҳаббат» китобларида қисқача маълумотлар қолдирган бўлиб, бу икки буюк зот мавлоно Қосимга чуқур ҳурмат билан қараганлар. У ҳақда кенгроқ ва муҳимроқ маълумотни Али Сафий «Рашаҳот» китобида келтиради.

Али Сафийнинг ёзишича, мавлоно Қосим Хўжа Аҳрор билан янги танишган пайтда уни боғ ишларини бажаришга тайин қилади. У ҳатто овқат ейишни ҳам унутиб, боғ ишларини бажариш билан машғул бўлган. «Ҳазрати Абдурахмон Жомий, — деб ёзади Али Сафий ўз китобида, — Ҳазрати Эшон (яъни Хўжа Аҳрор)нинг яқинлари ичида мавлоно Қосимга қўйган эътиқодини ҳеч кимга қўймаган бўлиб, уни кўп марталаб мақтар эдилар».

Али Сафий биринчи марта Самарқандга отланар экан, Абдурахмон Жомийдан боришга ижозат сўрайди. Жомий унга: «Сен ёшсан, Ҳазрати Хўжа (Аҳрор)

²⁹ Бу ҳақда қаранг: Рашаҳот, 235.

эса ниҳоятда улуғлар, улар толиблар билан кам шуғулланадилар, борасан-у бироқ ҳафсаланг совиб қайтасан. Агар боришинг албатта шарт бўлса, мавлоно Қосим ҳузурларига тез-тез боргин ва унинг мулозиматида бўлгин» дейди.

Али Сафий ўша пайтда 22 ёшда бўлган. У Жомийдан икки оғиз хат ёзиб беришларини сўрайди. Жомий унга қўйидаги мактубни ёзиб беради:

«Ҳожатмандлик ва шикасталнк изҳоридан сўнг арзимиз шуки, жаноби мавлавий мавлоно Фаҳруддин Алким, бу фақирга нисбатан илтифотлари бисёр бўлиб, вилоятпаноҳ остони мулозимларининг зиёрати орзусида отланмоқдалар. Шубҳа йўқки, иноятингиздан насибадор ва амниятдан баҳрадор бўлу. Вассалом вал-икром. Ал-фақир Абдураҳмон ал-Жомий».

Али Сафий Саъиддин Кошғарийнинг ўғли мавлоно Қалон билан бирга Қарши шаҳарида Хўжа Аҳрор ҳузурига келиб, мактубни мавлоно Қосимга беради. Мавлоно Қосим Жомий руқъасини ўпади, сўнг ҳурмат учун ўрнидан туради, бу ҳам етмагандай хатни бошига қўяди. То Али Сафий у ерда экан, унинг ҳолидан доимо хабардор бўлиб туради.

Али Сафий «Рашаҳот»да келтирган бир воқеа ҳақида бироз тўхталмиш ҳар томонлама фойдадан холи эмас. Юқорида Мир Абдулаввал «Масмуот» китобини ёзганлиги ҳақида гапирган эдик. Хўжа Аҳрор яқинларидан бўлган Муҳаммад Қози ҳам «Масмуот» номли китоб ёзган. Али Сафий ана шу китобдан қўйидаги ҳикояни келтиради:

«Жаноби мавлоно Муҳаммад Қози алайҳир раҳма ўзларининг «Масмуот» китобларида шундай ёзадилар: «Ҳазрати Эшон аввал мартаба бўлган касалликларида табиб учун мени Ҳиротга жўнатган эдилар, ўша пайтда мавлоно Қосим ҳаёт эдилар ва мени тезда Ҳиротга бориб, табиб келтир, деб гоят муболаға қилдилар. «Ҳазрати Эшонни дард тортишларига ортиқча чидаёлмаймиз» дедилар. Табибни олиб келсам, жаноби мавлоно (Қосим) вафот этган эканлар. Орадан ҳаммаси бўлиб, ўттиз беш кун ўтган эди».

Биз юқорида Навоий асос солган Ҳирот Дорушшифоси (даволаш уйи) ва ундаги табибларнинг шуҳрати ҳақида ёзган эдик. Юқоридаги воқеа ҳам буюк Навоий туфайли Ҳиротда табобат фани юксак босқичга кўтарилганини кўрсатади. Бу ерда Муҳаммад Қози кайси табибни олиб келгани ҳақида сўз кетмайди. Бироқ бош-

қа манбаларда Хўжа Аҳрорни даволаш учун Абдулхай табиб боргани ҳақида маълумотлар бор³⁰.

«Рашаҳот» китобининг мавлоно Қосим ҳақидаги бобини ўқиш жараёнида яна бир қизиқ ривоятга дуч келамиз. Ҳиротга табиб учун борган Муҳаммад Қози қайтиб келгач, Хўжа Аҳрордан мавлоно Қосимнинг вафот этиш сабабини сўрайди. Хўжа Аҳрор унга шундай жавоб беради: «Бир куни мавлоно Қосим бизнинг олдимизга келиб: «Мен ўзимни сизга фидо қиламан!» деди. «Қосим, сен фақир кишисан ва яқинларинг жуда кўп, ҳаргиз бундай қилма!» У эса: «Мен бу борада сиз билан маслаҳат қилгани келганим йўқ, бу ишни адо қилгани келдим», — деди. Қанча қистасам ҳам унамади, нима десам, уша гапини айтаверди, охири айганини қилди».

Шундай қилиб, эртасига Ҳазрати Эшоннинг касали мавлонога ўтиб, оламдан кўз юмибди. Ҳазрати Эшон шу даражада соғайиб кетибдики, ҳатто табибга эҳтиёж ҳам қолмаган эди.

Али Сафийнинг гувоҳлик беришича, Хўжа Аҳрор мавлоно Қосимнинг қабрини Молиён майдонидаги мавлоно Али ймрон қабрининг снига қўйдирган.

Али Сафий мавлоно Қосимнинг вафот қилган йилини кўрсатмаган. Бироқ, Навоий «Насоимул муҳаббат» ҳамда Жомий «Нафаҳот ал-унс»да кўрсатишича, у 891 ҳижрий йилининг 6 зулҳижжа (1486 йил 3 декабрь) ойида етмиш ёшида вафот этади.

Хўжа Аҳрор зукко ва ишбиларманд мавлоно Қосимни ўша даврдаги ҳукмдор ва катта мансаб эгалари ҳузурига юбориб турган. Юқорида Мир Абдулаввал билан биргаликда унинг ёзган мактублари ҳақида гапириб ўтган эдик. «Навоий альбомн»да мавлоно Қосимнинг ўзи томонидан ёзилган бешта мактуби, Мир Абдулаввал ҳамда Хўжа Али билан бирга ёзган 15 та мактуби сақланмоқда.

Мавлоно Қосимнинг хатлари ҳам, бошқаларнинг хатлари каби, сиёсий ва хўжалик масалаларига оиддир. Масалан, у 389 (395)- мактубда Навоийга мурожаат қилар экан, жумладан, қуйидагиларни ёзади: «...Бу руқъани элтувчилар биродар мавлоно Абулкарим ва Амир Ҳусайн Ҳазрати Хўжанинг яқин кишиларидан бўлиб, бир неча харвор қоғоз, пахта, кунжут ва гуруч он-ҳазратнинг тўлиқ карамига эътимод қилинган ҳолда

---

³⁰ Абдулхай табиб ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун қarang: Қаримов У. И. Навоий ва сарой табиби. Тошкент ҳақиқати, 1983 йил, 15 февраль.

(сотиш учун) юборилмоқда. Умидвормизки, иноят кўрсатиб, мулозимларга ишорати олий қилинажак»...

Шу мактубининг ҳошиясида эса суз қандайдир келишмовчилик ҳақида кетиб, бу ҳақда Навоийнинг ўзи ҳам хат ёзганлиги қайд этилади ва охирида: «Ҳазрати Хўжанинг мактубида ҳам шу нарса ҳақида ёзилгани маълум. Ҳазрат Хўжанинг мактуби шарифи Сизга юборилмади-ким, уни Марва юборурсиз» сузлари билан якунланади.

мактубдан куришиб турганидек, Хўжа Аҳрор сотиш учун ҳиротга ҳар хил моллар юбориб турган ва улар ҳақида қайғуриш мавлоно Қосимга юклатилган, мавлоно Қосим эса Хўжа Аҳрор номидан Навоий ва Хусайн Бойқарога бемалол мактублар юбора олган.

575 (581)-мактубда эса мавлоно Қосим Хўжа Аҳрор номидан Навоийга мактуб йўллар экан, Мир Абдулаввалнинг акаси Амир Абул Ғайсга кўрсатилган иноят ва илтифотдан ва бу ҳақда ёзилган хабарлардан ғоят мамнунлик ҳосил бўлгани ҳақда ёзилади ва мактуб сўнгида мавлоно Қосим қўйидагиларни баён қилади: «Бу низмандлик мактубининг соҳиби Хожа Аллоуддин бу тарафдагиларнинг қадимий хос мулозимларидан бўлиб, уни баъзи муҳим ишларни адо қилиш учун юборилди. Илтимос шуки, у ҳар қандай ишда мулозимларга муурожаат қилса, иноят ва илтифот шарафига мушарраф бўлур».

Қўйидаги мактуб (390/396) эса мавлоно Қосим ва унинг атрофидагилар билан Навоийнинг бевосита ёзишиб турганини ва мактубнинг кириш қисми эса Навоийга бўлган кучли эҳтиром ва ҳурматни ифодалайди: «Қуллик маросимлари изҳоридан сўнг, аморат маоб ва ҳукумат паноҳ (яъни Навоий)нинг — унинг қутлуғ барокати барча мусулмонлар бошига ёғсин, — арзига еткизилади-ким, мухлисларни шоду хуррам қилиш юзасидан юборилган мактуби шарифлари етиб келгач, бошга қўйиб, кўзга суртилиб, одоб лаби ила ўпилди...».

Буюк Навоийга катталар ҳам, кичиклар ҳам муурожаат қила олганлиги, унинг олижаноблик ва инсоний фазилатларига ҳамма баробар суяна олганлиги мазкур мактублардан яна бир бор намоён бўлади.

Муҳаммад Табодконий

Унинг тўлиқ исми Шамсуддин Муҳаммад Табодконийдир. Навоий «Насоимул муҳаббат» асарида Муҳаммад Табодконий таржиман ҳолига алоҳида боб ажратган. «Олор шайх Зайнуддин Хавофий қуддиса сирраҳунинг кибори хулафосиндиндурлар, зоҳирий ва боти-

ний улумда қирқ йилға яқинроқ иршод сажжодаси устида истиқлол била мутамаккин эрдилар» деб ёзади Навоий.

Навоий Муҳаммад Табодконий қаламига мансуб бўлган қуйидаги асарларни санаб ўтади: 1) «Асмоуллоҳ» шарҳи, 2) «Манозил ис-сонирин» шарҳи; 3) «Ҳасандан бурда» мухаммаси; 4) «Тазкират ал-ҳабиб» китоби; 5) «Васое» таржимаси; 6) «Арбаин» таржимаси (зикр ҳақида); 7) «Арбаин» таржимаси (фақрлик сулуки ҳақида).

Навоий: «Бу фақирға илтифотлари кўб эрди... Ешлари сексонға етти. Секкиз юз тўқсон бирда (1486 йил) Чингази маҳалласида оламдин уттилар» дейди ва «қутуби замон бирафи суларидидаги ҳарфларнинг сон қиймати унинг вафотиға таърих (891/1486) эканини айтади.

Мир Абдулаввал «Масмуот» китобида ёзишича, Муҳаммад Табодконий 866/1461—62 йилларда Самарқандга келиб, Самарқанддаги Кафшир маҳалласида Хўжа Аҳрор ва унинг яқинлари билан учрашиш шарафига муяссар бўлган. Мазкур китобда ёзилишича, Муҳаммад Табодконийга Самарқандда иккита воиз ёққан экан. Улардан бири — Саййид Ошиқ, иккинчиси эса мавлоно Абусанд Тошкандий эди.

Биз бу жумлани бекорга келтирмадик. Чунки мавлоно Муҳаммад Табодконийда ўзгаларни тўғри йўлга солиш ва уларга ваъзу насиҳат қилиш истаги кучли бўлган. Шунинг учун у Самарқандда ваъзу насиҳат билан шуғулланувчи юқоридаги воизларга нисбатан ўз фикрини ифодалаган. «Масмуот»да ҳам унинг насиҳатга оид бир қанча фикрлари келтирилган.

«Навоий альбоми»да сақланаётган 417/423 ракамли мактуб ҳам юқорида айтган фикримизга далил бўла олади. Муҳаммад Табодконий Амир Саййид Ҳасанга мактуб йуллар экан, унга қуйидагича насиҳат қилади: «...«Ҳимматни ҳозирги ва келажак замонни мукамаллаштириш учун сарф қилсинлар, вақтни тақсимлаган ҳолда зое ўтишидан сақласинлар, (ҳар бир нарсани) ҳисоб-китоб қилиш ва кузатишдан маҳрум бўлмасинлар, яшаб турган замонни (ғафлатсиз) диққат билан кузатсинлар, ўтган замонни эса (қилинган ишларни ўйлаш билан) ҳисоб-китобига машғул бўлсинлар, яна келажак замонни азму жазм билан обод қилишга уринсинлар, яхшилик қилиш мақомига қандай ҳолатда бўлмасин амал қилишни лозим деб билсинлар. Сўзни бундан ортиқ узайтирмадим. Саодатингиз боқий ва тавфиқ эса ҳамиша рафиқ бўлсин!»

Мана шу мактубнинг ўзидан Муҳаммад Табодконийни Навоий билан таниш ва алоқада эканини билиб олиш мумкин. Муҳаммад Табодконий ўз имзосидан сўнг қуйидаги жумлани қўшиб қўйган: «Ҳазрати аморат маобий ва иёлат паноҳий мулозимларига (яъни Навоийга) дуойи дарвишонамизни етқазурлар».

Муҳаммад Табодконий кейинги мактубида (418/424) Нуриддин Абдурахмон Зиёратгоҳийни қаттиқ ҳимоя қилиб Низомуддин лақабли Амир Шайх Аҳмадга қуйидагиларни ёзади: «...арз этиладиким, улуг ва машҳур хўжа жаноблари, зоҳидлар ва обидларнинг сараси, икки харама ҳожиси Нуриддин Абдурахмон Зиёратгоҳий олим ва фозил, тақводор ва солиҳ кишидурлар. Зиёратгоҳнинг имоми хатиблиги икки юз йилдирки, уларнинг аждодларига мерос бўлиб келган. Хозирда билмасдан уни «Жомеи Жаид» («Янги Жоме»)дан олиб ташлабдилар. Бу инҳоятда номunosиб ва номултойим иш бўлибди».

Бу мактуб Муҳаммад Табодконийнинг бошқалар учун жон кўйиб, ҳақ ўз жойига қарор топиши учун уринганини билдирибгина қолмай, Ҳирот ёки унинг атрофида «Жомеи Жаид» номли масжид борлиги ва бу масжид хатиблиги Нуриддин Абдурахмонлар сулоласига мансуб бўлиб, икки юз йиллик даврга эга эканлигини кўрсатиб турибди.

Бу мактуб ҳақида фикр юритишмиштан бошқа мақсадимиз ҳам бор. Муҳаммад Табодконий мазкур Нуриддин Абдурахмоннинг қайта ишга қўйилишига Навоийнинг аралашувини талаб қилиб, қуйидаги жумлани ёзади: «Ҳазрати аморат маобий ва иёлат паноҳий (яъни Навоий)ни огоҳлантирсинларки, токи улар чиройли харакатни ишга солиб, илтифот қилсинлар, то ҳақ ўз жойига қарор топсин. Албатта, бу ишни ўз уҳдада деб билиб, харакатни дарнғ тутмасинларки, бу азияга инсбатан катта аждолатсизлик юз берибди...».

Кўриниб турибдики, Муҳаммад Табодконий Ҳиротдаги мансабдор шахсларга, жумладан, Навоийга ҳам ҳар хил талабномалар билан бемалол мурожаат қила олган. Бундай «бемалол»ликка эса Навоий билан Муҳаммад Табодконий ўртасидаги ўзаро ҳурмат ва кучли алоқа асос бўлган деб айтиш мумкин. Чунки, Навоий «Насонмул муҳаббат»да Муҳаммад Табодконий ҳақида ёзганки унинг дўстларидан баъзилари қабри устида макбара кўрибганини таъкидлайди. Навоий камтавлиқ билан айтган бу «баъзи дўстлар» Навоийнинг ўзи бўлиб, бу ҳақда Хондамирнинг «Мақоримул ахлоқ» ҳамда

Мир Абдулаввалнинг «Масмуот» китобларидан ўқиб билиш мумкин.

Хўжа Муҳаммад Яҳё

Хўжа Муҳаммад Яҳё Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг иккинчи ўғли бўлиб, Хўжа Аҳрор бу ўғлига катта ишонч билан қараган ва ўзининг мозори ҳақида қайғуришни унга васият қилган. Катта ўтиришларда гарчи ўша лаврнинг ҳурматли ва кўзга кўринган вакиллари ўтирса ҳам, Хўжа Аҳрор фақат шу ўғлига қараб гапирар экан. «Ҳазрати маҳдумий мавлоно Абдурахмон Жомийнинг, — деб ёзди «Рашахот» китобининг муаллифи Али Сафий, — жаноби Муҳаммад Яҳёга нисбатан эътиборли кучли бўлиб, уларни таъриф қилиб гапирардилар». Абдурахмон Жомийнинг сўзича, Муҳаммад Яҳё Хиротга борган вақтда улар Муҳаммад Ружий номли олим хузурига кирдилар ва суҳбатда бўладилар. «Суҳбат бошдан-охирингача сукут билан ўтди», дейди Жомий. Лемак, Муҳаммад Яҳёда ҳам фикран гаплашиш, яъни телопатик қобилият кучли бўлган.

Юқорида айтилганидан кўриниб турганидек, Муҳаммад Яҳё кўп марта Хиротда бўлган ва Хусайн Бойкаро, Навоий ва Жомий билан учрашган. У Хўжа Аҳрор вафотидан сўнг унинг ўрнини эгаллаб турган. Муҳаммад Яҳё ҳамма «Рашахот» китобидан ташқари Хондамирнинг «Хабиб ус-сийар» ҳамда Абулвосе Низомийнинг «Мақомоти мавларий Жомий» китобларидан ахборотлар олишимиз мумкин.

Муҳаммад Яҳё Шайбонийхон Самарқандни олганда 908 хижрий йилнинг 15 муҳаррам ойида (1500 йил 11 август) икки ўғли билан бирга ўлдирдилари ва Самарқанддаги Кафшир маҳалласида жойлашган отасининг қабри ёнига дафн этилди.

«Навоий альбоми»да унинг олтинта хати мавжуд. Хатларига «Ал-факир Муҳаммад Яҳё» деб имзо чекади. У мактубларининг бирини Хусайн Бойкарога йўллаган бўлиб, мактуб бошида куйчаги шеърни келтирди:

Жаҳонлори, ки ҳаст аз адлӣ ў осойиши олам,
Шаҳршохи, ки ҳаст аз фарри ў оройиши кишвар.

Таржимаси:

У шундай подшоҳки, унинг адолатидан олам осойиш топади,
У шундай подшоҳки, унинг нуридан мамлақат оройиш
топади, —

деб Хусайн Бойқароннинг одиллигидан мамнун бўлади ва қаердалиги бизга номаълум бўлган қаршилик ёки жанг оқибат-натихада сулҳ билан тугаганини ҳамда бу сулҳ «жаҳон оройиши» ва «жаҳониён (одамлар) учун ором» бўлганидан қувонади.

Муҳаммад Яҳё колган хатларида мухотабнинг номларини кўрсатмайди. Бироқ, унинг мурожаат услубига қараб, мухотаб Алишер Навоий деб ҳукм чиқариш мумкин. Чунончи, 489 (455)-мақтубла Муҳаммад Яҳё Навоийга кўйидагича мурожаат қилиб ёзади: «Дво ва ниёз, ожизлик ва шикасталик изҳоридан сўнг мулозимлар (яъни Навоий) қошида арзимиз шуки, бу хожатмандлик руқъасини элтувчи ўша томонга йўл олган эди..., дуою ниёзмандлик ила бош оғриқ бўлинди. Умидимиз шуки, мулозимлар авф этурлар. Вассалом, вал-икром. Ал-факир Муҳаммад Яҳё»

Маълум бўлишича, Муҳаммад Яҳённинг Навоий билан яқиндан алоқаси борлигини билган кишилар ҳам, баъзи масалаларни ҳал этишда, Муҳаммад Яҳёдан ёрдам сўраб келган 443 (449) накамли мақтуб шундан далолат беради. Жумладан, унда кўйидагиларни ўқиймиз: «Ул жаноб мулозимлари (яъни Навоий)га арзимиз шуки, Пахлавон Саъдулдин Маъхадда вафот этганлар, уларнинг ўғли Зиёулдин Муҳаммад отасининг воқеасини эшитиб, у томонга отландилар. Мулозимлардан у кишининг илтимоси шуки, Пахлавоннинг мол-мулкини унинг ўғли Зиёулдин Муҳаммадга берилишига мулозимлар ишорат қилсалар. Бу ниёзмандлик руқъаси сохибининг илтимосига кўра шундай (хат ёзиб) густохликка йўл кўйилди. Авф этурлар деган умидламан. Вассалом, вал-икром. Ал-факир Муҳаммад Яҳё».

Хўжа Аҳроб мақтубларида одатда, буйруқ, талаб ва катъийлик оҳанглари сезилиб туради. Хўжа Муҳаммад Яҳёда эса бу ҳолат кўринмайди. У маъқур хатла ҳам жуда тортинчоқлик билан илтимос қилиб, хатни ўз ихтиёри ва хохиши билан эмас, балки хат эгасининг мажбур қилиб туриб олиши муносабати билан ёзганига зимдан ишора қилади.

Муҳаммад Яҳё ўзига қарашли яқин одамлар ҳақида ҳам илтимосномалар ёзган. 485 (491)-мақтуб ана шундай мақтублардан бўлиб, унда Саййид Муҳаммад ҳақида сўз кетар экан, муаллиф мухотабдан «ғурбатда унга паноҳ» бўлиш сўралади.

Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳ

Альбомда хатлари мавжуд бўлган шахслардан яна бири Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳ бўлиб, у Хўжа Аҳрорнинг биринчи ўғли ҳисобланади. «Рашаҳот»да ёзилишича, у зоҳирий ва ботиний илмларни мукамал эгаллаган ва ўз отаси Хўжа Аҳрорнинг ҳурматига қаттиқ сазовор бўлган. Ҳурматли олимлар олдида очилиб-сочилиб ўтирган Хўжа Аҳрор ўғли Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳ келаётганини эшитиб, маҳси, чопон ва салласини ўраб, ўғлининг истиқболига чиқиб кутиб олган.

Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳнинг турли лақаблари бўлиб, уни Хўжа Қалонхўжа, Хўжакохўжа ва Хўжагийи—Хўжа деб ҳам аташган. Шайбонийхон 1500 йили Самарқандга ҳужум қилиб, уни олгач, Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳ Андижонга қочиб кетиб, ўша ерда вафот этади. «Рашаҳот»да ёзилишича, унинг жасадини олиб келиб, Тошкентдаги ҳозирги Ҳасти Имом — Абу Бакр Қафқол мазорига мавлоно Низомуддин Хомуш қабри ёнига дафн этидилар.

Альбомда Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳнинг учта хати бор. У хатларида мухотабнинг номини тилга олмайди. «Мулозимон» деб мурожаат қилиши эса (Навойига ҳурмат сифатида шу сўз қўлланилган) Алишер Навоийни англатади. У хатларида бошқалар учун илтимослар қилган. Масалан, 446 (450)-мактубда қўйидагиларни ўқиймиз: «Дуою ҳожатмандлик изҳоридан сўнг мулозимларга арзимиз шуки, бу ҳожатмандлик руқъасини элтувчиларнинг Паҳлавон ҳақида бир аризалари бор. Илтимосимиз шуки, ўз илтифотларини дариғ тутмасалар. Мулозимлар (яъни Навоий)нинг фуқаро ва мискинларга нисбатан ҳимматлари бу фақирга маълум бўлгани учун (хат билан) густоҳлик килишга журъат этди. Афв этиш улуғ кишиларга одатдир. Вассалом. Ал-факир Муҳаммад Абдуллоҳ».

Мактубда номи келтирилган Паҳлавон Муҳаммад Яҳёнинг Навоийга ёзган хатидаги (446/450) Паҳлавон Саломуддин бўлса керак. У Маъшаҳда ўлиб қолган бўлиб, унинг Самарқанддаги ўғли Хўжа Аҳрорнинг иккинчи ўғли Муҳаммад Яҳёдан Навоий номига хат ёздириб олган эди. Шунинг масалала Хўжа Аҳрорнинг биринчи ўғлига ҳам мурожаат қилинганга ўхшайди.

Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳ яна бир хатида (486/492) Шерали исмли киши ҳақида қайғуради. Жўмла-лан, унда қўйидагиларни ўқиймиз: «...арзимиз шуки, Шерали ибн Юсуф салладўзким, мулозиматингиз шара-

фига мушарраф бўлган эди, Самарқандда фарзандлари ва яқинлари жуда кўп изҳори алам ва беҳузурлик қилмоқдалар. Агар мулозимлар (яъни Навоий) ижозат қилсалар ёмон бўлмас эди. Ортиқча густохлик ва журъат қилинмади. Ал-фақир Муҳаммад Абдуллоҳ».

Муҳаммад ибн Абдулмалик

Муҳаммад ибн Абдулмалик ҳақида ҳозирча тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. Тарихчи Хондамирнинг «Ҳабиб ас-сийар» номли асарига эслатиб ўтишича, у Навоий давридаги қалам аҳлларида биридир.

«Навоий альбоми»да унинг битта хати сақланмоқда. У бошқаларга ўхшаб мухотабга лақаб ёки ишоралар билан мурожаат қилмай, тўғри мухотабнинг номини келтиради. У ўз хатида Навоийга мурожаат қилиб, мавлоно Исҳоқ ан-Низомийга ёрдам беришини сўрайди. Мана, ўша мактубнинг таржимаси:

«Дуо-ю саломдан сўнг амирликнинг паноҳи, жаноби ҳазрати султоннинг яқини, амири кабир ва равшан замир ҳазрати Амир Алишерга, — унинг давлати доимий ва мартабаси улуғ бўлсин, — маълум қилинадик, фазилатлар эгаси, улуғ мавлоно, яъни мавлоно Исҳоқ ан-Низомий, — унинг тавфиқи зиёда бўлсин, — бу зафнинг дўстларидандир. Улар онҳазратнинг иноят ва марҳаматларидан умидвордирлар. Тилагимиз шуки, шафқат ва иноятларини улардан дариг тутмасалар. Муваффақият ёр бўлсин. Вассалом вал-икром! Яхшиликлар тилоччи Муҳаммад ибн Абдулмалик».

Муҳаммад ибн Абдулмалик шахсини ўрганиш ва бу қалам аҳлининг қилган ишларини аниқлаш келажак иши бўлиб, шубҳасиз, бундай иш Навоий даврини ёритишга яна бир саҳифа қўшган бўлади.

Альбомда юқоридаги муаллифлардан ташқари Хўжа Саъудиннинг битта хати, Муҳаммад Тақиуддиннинг битта хати, Шайх Сўфи Алининг битта хати ва Муҳаммад Хўжанинг ҳам бир дона хати мавжуд бўлиб, улар ҳам ҳар хил масалалар бўйича ўз мухотабларига мурожаат қилганлар.

Шундай қилиб, «Мураққан Навоий»даги мактубларга назар ташлаб чиқдик ва ўқувчида бир оз бўлса ҳам тасаввур туғдиришга ҳаракат қилдик. Буюк Навоийнинг оламшумул фаолияти, унинг ижод билан кечакундуз банд бўлишига қарамай, давлатлар орасидаги дипломатик алоқаларни мустаҳкамлаш, турли соҳаларда турли тоифадаги одамлар билан тинимсиз ёзишмалар

олиб борганини кўрдик. Шу билан бирга «Мураққай Навоий» ва ундаги мактубларнинг қадр-қиммати ҳоятда юқори эканига ҳам амин бўлдик.

Алишер Навоий ҳаётига оид икки ҳужжат

Биз юқорида Навоий фаолияти ва унинг ёзишмаларига дахлдор манбаларни санаб ўтганимизда, Абдуллоҳ Марвориднинг «Муншаот»и ҳамда «Мажмуан руқъаот ва муншаот» китоблари ҳақида фикр юритиб, ундаги баъзи ҳужжатлар борасида қуйинроқда гапирамиз деган эдик. Навбат энди ўша китоб ва ундаги икки ҳужжатга келди³¹.

Ҳужжатлар Алишер Навоий ҳаётидаги бир вақтлар В. В. Бартольд томонидан султон Ҳусайн Бойқаронинг «илтифотсизлигига учраш ва эътиборидан қолиш йиллари» деб белгиланган 1487—1494 йилларга оидлиги билан алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, навоийшунос тадқиқотчиларга адибнинг ижоди ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини янада чуқурроқ ўрганишда катта ёрдам беради.

Улардан бири 1487 йили Астробод вилоятига Алишер Навоийнинг ҳоким қилиб тайинланиши муносабати билан Оқ қўюнлилар ҳукмдори Яъқуб бекка (1487—1490) султон Ҳусайн Бойқаро номидан ёзилган мактубдир. Бу мактуб қўлёзмалар фондининг 286 инвентарь рақами остида сақланаётган ёзишмалар тўпламида келтирилган. Мажмуа аслида Юсуфийнинг «Бадойиъ ал-иншо», Хондамирнинг «Номайи номи» ва шуларга ўхшаш бирқанча тўпламлар жамланган 312 варақли мажмуадан иборат. Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоий тавсифида Яъқуб бекга мактуби мажмуанинг бошланғич қисмида, «Бадойиъ ал-иншо» тўпламининг ҳошиясига кўчирилган Абдуллоҳ Марвориднинг «Муншаоти»даги мактуб ва нишонлар орасида мавжуд (25б—26б варақлар). Қўлёзма 979 ҳижрий (1571—1572) йили кўчирилган.

Абдуллоҳ Марворид тузган ёзишма ва нишонлар тўплами бизгача бир неча нусхаларда етиб келган. Тўплам номи ҳар хил нусхаларда турлича: «Муншаот»,

---

³¹ Бу ҳужжатлар нашр этилган бўлса-да («Адабий мерос», 1982, 2-сон, 57—62-бетлар), ушбу рисола мазмунига кўра яна қайта босишни лозим кўрдик, чунки ҳужжатларда султон Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоийга бўлган муносабати акс этган. Навоийнинг саройдаги мавқеини тасаввур қилиш учун бу ҳужжатлар ҳам бошқа муаллифларнинг хатлари қаторида туриши фойдадан холи бўлмас деб ўйлаймиз.

«Йншо», «Тарассул» ва ҳоказо. Нусхалар орасида кўчирилиши тарихи қадимийлигига эътиборан мазкур 286 рақамли қўлёзма нодир ҳисобланади.

Иккинчи ҳужжат Алишер Навоийнинг укаси Балх ҳокими Дарвиш Алининг Ҳусайн Бойқарога бўйсунтиридан бош тортиб (1490—1492 йиллар) султон сиёсатига учраганлиги муносабати билан Амир Алишер номига чиқарилган нишон (ҳукм)дир. Унда султон укаси туфайли содир бўлиши мумкин бўлган кўнгилсизликлардан Алишер Навоийни муҳофаза қилишни кўзда тутган.

Бу ҳужжат 296 инвентарь рақами остида сақланаётган «Мажмуат-и руқъаот ва муншаот» деб номланган мактублар тўпламининг 138а—139а варақларида келтирилган. Тўпламининг тузувчиси Муъин Мискин ибн Ҳожи Муҳаммад ал-Фароҳий (вафоти 1501 йил), деб тахмин қилинади. Шу мажмуанинг иккинчи бир нусхаси (инв. № 2278) «Мактуботи Темурийя» деб номланган ва бу ном асар мазмунини аниқроқ акс эттиради, чунки унда йиғилган мактублар аксари Темурийлар даврига оиддир. Бизни қизиқтирган ҳужжат қўлёзманинг 119а—120а варақларида жойлашган. Ҳар иккала қўлёзда ҳам кўчирилиш тарихи келтирилмаган, қоғоз ва хат услубига қараганда нусхалар XVI асрда кўчирилганлиги тахмин қилинади.

Озарбайжон ҳукмдори Яъқуб бекга ёзилган мактуб мазмунини қисқача қуйидаги масалалар билан чегаралаш мумкин: 1) дипломатик муносабатлар тақозосича Ҳусайн Бойқаронинг Яъқуб бекга нисбатан ўз ҳурмати-ни изҳор этиши; 2) ҳар икки ҳукмрон сулола орасида дўстона алоқалар ўрнатилганга интилиш; 3) бу ишни амалга оширишда чегара жойларни идора қилиб турган ҳокимлар зиммасида катта масъулият борлиги; 4) шу пайтгача тайинланган ҳокимлар бу вазифани ўтай олмаганлиги, шунинг учун энди Ҳусайн Бойқаро ўзига энг яқин ва давлат арбоблари орасида энг тадбиркори, улуг сифатлари Яъқуб бекга ҳам маълум бўлган Амир Алишерни Астрободга ҳоким тайинлаб, унга мазкур вилоятнинг ички ва ташқи ишларини юритишда тўла ваколат берганлиги.

Бу мазмун мактубда деярли аниқ ифодаланган бўлса ҳам, бироқ ўз даврига хос ўта бадний услубда махсус котиблар томонидан тузилганлиги, дипломатик назокатга риоя қилиб ва жумлалар орасига далил сифатида «Қуръон» оятларини сингдириб ёзилганлиги учун уни тушуниб етиш анча қийин. Шундай бўлса-да, қуйидаги таржимада форсий оригиналга имкон борича

яқинлик сақланди. Таржимондан қўшилган аниқлик киргизувчи сўзлар қавс ичида форсий матнга едирилган «Қуръон» оятлари, мақоллар ва бошқа арабча иборалар қўштирноқ ичида берилди.

АМИР АЛИШЕР ҲАЗРАТЛАРИНИНГ (АСТРО-БОДГА) ҲОКИМЛИККА ТАЙИНЛАНИШИ МУНОСАБАТИ БИЛАН АЪЛО ҲАЗРАТ (СУЛТОН ҲУСАЙННИНГ ЯЪҚУБ БЕК) ГА ЕЗГАН МАҚТУБИ.

Салтанатнинг кўрки, султонлигу ҳукмдорлик бўстони-нинг нури, адолат юртлари волийси, «Аллоҳ гайбий нарсаларни билувчидир» деган оятга муносибу, «Аллоҳ сени ва Яъқуб хонадонини ўз неъматларига фарқ этгусидир» деган оятнинг жилвагоҳи бўлмиш, тангри мулку салтанатини иззату қудрат тағида омон сақлагур олий жаноб биродаримиз (Яъқуб бек)нинг жаннатсифат мажлиси ва фалакларга зеб берувчи суҳбатига яна қайтадан хушбахтлик тилакларимиз билан гавҳардек мусаффо саломларимизни йўллаймиз. (Бу тилаклар) ягоналик гулшанидан эсиб, яқинлик анҳорининг зилол суви юзасида бирдамлик мавжларини ҳаракатга келтиргусидир, (саломлар эса) ҳамжиҳатлик маъдани хазинасидан чиқарилган бўлиб, ихлос доруҳонасида эътиқод дийдасига нур бағишлагусидир. Ҳамиша салтанату иқбол асослари мустаҳкамланиб, шавкату қудрат даражалари юксалиб боришни улуғ тангридан тилаб қоламиз, «У — илтижоларга ижобат этгучидир».

(Сизнинг) мушкулларни ҳал этувчи ва тўғри йўлга бошловчи фикрингизга ҳавола қилинаётган (тилагимиз) ушбудир: ҳимматингиз ҳаракатлари ва барча ниятларингиз шу нарсага йўналтирилсаки, тинчлику амонлик боғининг насими ва «эҳсоннинг мукофоти эҳсон эмасми» (деган оят) шабадасининг эсиш манбаи бўлмиш бирдамликнинг баланд қасри фазоси ҳамда хушбахт ягоналик саройининг ҳавоси доимо бахтсизлик зулмати ғуборидан мусаффо ва ҳоли сақлансин ҳамда, «сен бошқалар билан сўзлашгину, мен овозингни эшитай» (дейилгандек), юксак саройимиз ва офтобга нур қарз берувчи гардунсифат остонамиз маҳрамлари воситачилигида икки орада доимо мулоқот ва фикр алмашиниш жорий бўлиб турсин. Бирлик асосларини асрашу меҳр-муҳаббат дамларини назарда тутиш ана шу маҳрамлар туфайли мустаҳкам ва абадий собит қолгусидир!

Шу эътиқодга биноан у шаъни улуғ хонадон ҳукмидаги ерларга ёндошлик шарафига эга бўлган бизнинг

қўл остиниздаги шаҳар ва вилоятлар ҳокимлигига бир неча бор бу даргоҳнинг махсус кишиларидан юборилди, токи улар «кимнинг аҳди соф бўлса» (деган мақол) мазмунини икки орадаги муносабатларга татбиқ қилиш устида ўйлаб кўриб, яқдиллик асосларини мустаҳкамлаш ишида мувофиқлик ва ҳамжиҳатлик кўргазсинлар, (оятда) «илдизи ерда собиту, учи осмонда» (дейилганидек), дўстликнинг кўкга бош тортган байроғини дунё узра барқарор тутсинлар ҳамда ҳасадчилар алангасини сўндиришда жидду жаҳд кўргазиб, «(Аллоҳ) уни севганларни севади» (деган) оят шуъласидан намуна бўлмиш бирлик машъали нурлари билан фалаклар шабистонини мунаввар қилсинлар.

Аммо, «арвоҳлар беҳисоб лашкардирлар, агар улар бир-бирларини танимай қолсалар, қирилиб кетадилар, бир-бирларини инкор этсалар — ихтилофга юз тутадилар» (деган) ҳадис тақозосича у маҳрамлардан баъзиларини тайинлаш билан (бизнинг) мазкур олий мақсадимиз ўқи тақдир мўлжалига бориб тегмади. Жумладан, хос (маҳрамлар орасида) эътимодлиси Жалолиддин Сорбон Жунайд Жондорнинг улуғ амир Жалол Будоғга нисбатан (қилган) ҳаракати бу маънига яққол мисолдир.

Алқисса, бу матлаб чеҳраси ва бу мақсад шуъласи то ҳозиргача лоқайдлик ва кечикиш пардаси остида қолиб келди. Энди эса, денгиз қатраларидек мусаффо хотирамизда ғайб оламидан шундай (фикр) зоҳир бўлдики, бу шаъни улуғ ва баёни аъло иш тепасига (бизнинг) олампаноҳ даргоҳимиз маҳрамларидан шундай бир киши тайинламоғи лозимки, у камоли ақидату ихлос ва ниҳоятда яқинлигу махсуслик билан бирга, яна, баланд ҳимматлилик безагида барчадан кўркам ва шухрату давлатмандликда барчадан юқори бўлсин.

Алҳақ, бу саодатли сифатларни ўзида жамлаган киши — пойдор давлатимизнинг сирларига маҳрам, осмон қадрли боргоҳимиз хилватгоҳида (бизга) ҳамнишин, салтанатимиз устун, мамлакатимиз таянчи, султон ҳазратларининг ишончлиси ва хоқонликнинг кифти Низомуддин Алишердир. Ҳар қалай, у кишининг парриштадек хислатлари (сизнинг) хушбахт хотирингизга махфий бўлмаса керак. Мисраъ, агар сенга у ёр бўлмаса, бошка ким бўлади!

Бу (бизнинг) давлатнинг ёруғ нури ва ҳашамат тонгининг ёрқин шуъласи ферузаранг уфқдан болқиган (онлар)дан бери у (зот)нинг жаннатмонанд суҳбатидан бир лаҳза ҳам бош тортилган эмас ва тортилмайди.

Аммо, юқорида зикр қилинган улуғлар қондасига бинноан, у тарафларнинг ҳукуматини тамоман мазкур амир (Алишер)нинг тасарруф панжаси иҳотасига киритиб, муқаррар қилдикки, у киши дўстлик ва ҳамжиҳатлик силсиласини кун сайин ҳаракатга келтириб, бирдамлик ва иттифоқлик омилларини тараққий эттирсин. Содир бўлувчи ишлар бўйича «машваратсиз қилинган иш—тўғри эмас» (деган мақол) мазмунини назарда тутиб, мактублар ва ёзишмалар эшигини очиқ сақласин. Мазкур (амир) ҳар ниманики ўз уҳдасига олишни лозим топса, дину давлатнинг тўғри тадбири ва мулку миллатнинг ривожини бутунилай ана шунда эканлигига сира шубҳа йўқдир. Унинг пок хотирига нимаки келса ва уни амалга оширса, (бизнинг) офтобдек нурли замиримиз олдида айни савоб ва эзгуликнинг ўзгинасидир».

Мактуб охирида бўлиши кутилган имзо, ёзилиш тарихи ва якунловчи сўзлар сақланмаган. Лекин Алишер Навоий ҳаётидаги адабиётда кенг ёритилган мазкур воқеалар саналарига қиёсан, мактубнинг 1487 йили, Ҳусайн Бойқаро кишлоқ учун Ҳиротдан Марвга жўнган ва Алишерни Астрободга ҳоким қилиб тайинлаган вақтда ёзилганлигига шубҳа йўқ.

Иккинчи ҳужжат (нишон)ни ёзишда ҳам котиб тил услуби жиҳатидан юқоридагидек мақсадни адибона ифода лашга интилган. Лекин нишон давлат ҳужжатларини тузиш тартибига риоя қилинган ҳолда ёзилган. Унда ҳукм кимларга қарата чиқарилаётганлиги (шаҳзодалардан тортиб олдий аҳолигача), унинг жорий этилишига сабаб (вақаси сиёсатга учраганлиги туфайли баъзи кишилар Алишерга нисбатан ўз муносабатини ўзгартирганлиги) ва, охирида, ҳукмни чиқаришдан мақсад (султон наздида Алишернинг обрўси илгаридан ҳам юқорилиги ва унинг хохишларини адо этиш барча учун вожиб эканлиги) баён этилади. Қўйида бу нишоннинг форсчадан таржимаси келтирилади.

АМИР АЛИШЕР БОРАСИДА СУЛТОН ХУСАЙН МИРЗО ХАЗРАТЛАРИ ЧИКАРГАН (НИШОН). (Тахтимиз) таянчи, зафарларга йўлдош фарзандлар, соф раъйли ва осмон савлатли амрлар, қалби кувноқ садрлар, очий каттали вазирлар, давлат арконлари, олижаноб хазрат (султон)нинг аъёнлари ва шунингдек, улуг сайидлар табақаси, иззатли уламолар ва машойихлар, барча аҳоли ва авом, турку, арабу ажам гуруҳлари — ҳамма билсин!

Жаҳон аҳлига зоҳир, ойдин ва равшандирки, биз ўзимизнинг хос маҳрамларимиз даражасини юксалти-

ришни, ўз махсуслиги билан танилган яқин кишиларимизнинг мартабасини улғайтиришни вожиботлардан деб ҳисоблаймиз. У маҳрамлар (бизга нисбатан) собиқ мувофиқатчиликлари, вафодорликлари ва ҳақгўйликлари туфайли (ҳозирда ҳам) бизнинг саропардамиз хилватхонасига яқиндирлар ва маҳрамликнинг энг юқори поясига етганликлари туфайли, хотиримиз сирларига алоқадордирлар. Хусусан, салтанатнинг устун, давлатимиз таянчи, хоқонликнинг кифти, султон ҳазратларининг яқини Низомуддин Амир Алишер!

Биз ўз давлатимиз офтоби шуъласи болқиган ва (султонлик) навбатимиз тантанаси янграй бошлаган кунларданоқ соф раъйимиз ва шифобахш ниятимизни у зотнинг олий даражадаги иззатини янада камолга етказишга ва яқинлик поғоналарини янада юксалтиришга қаратдик: унинг орзулари поясини ва шавкату қудрат чўққисини пок раббоний июнат қўллови билан шу чегарага етказдикки, у зотнинг олий шуҳрати «собиқ маҳрамлар — бизга яқинлардир» (деган оятда) кўзда тутилганлар орасида «Мусога Ҳорун қандай яқин бўлса, сен ҳам мен учун шундайсан», деган оятнинг қимматбаҳо сарупоси билан шараф топди ва шу туфайли, бизнинг давлатимиз нишони «менга ўз аҳлимдан вазир бергин, биродарим Ҳорун билан тахтимни мустаҳкамлагин» деган оят нағмаси билан тараннум этилмоқда ва бу маъни кун сайин, балки, соат сайин, ортиб ва мустаҳкамланиб бормоқда.

Мазкур салтанат устун (Амир Алишер)нинг биродари шу кунларда баъзи гуноҳлари туфайли (биз томондан) эътироз майдонида тутиб турилпти. Лекин иродамиз шуки, тез орада унинг жарималари саҳифасини афв ракамлари билан ювиб, равшан қилурмиз. Аммо шу орада бизнинг нурли хотирамизда шундай (хавф) тўғилдики, саҳву ғафлат арбоблари хатокорлик ва калтабинлик юзасидан келиб чиқиб, бу воқеани мамлакат таянчи (Алишер)нинг ишларига ҳам таъсирли, деб ўйлаб қолишлари мумкин.

Шунга биноан ушбу ҳукми буюрдик: мазкур салтанат устунининг вакиллари, коргарлари ва мутасаддийлари ҳукмимиз остидаги мулкларнинг барчасида бизнинг илгариги мутлако тўғри кўргазмамизга амал қилиб ва бениҳоя ғамхўрлигимиз соясида ўз ишларига киришинлар, (амирнинг) нафис хотирини осуда тутсинлар!

Ҳокимлар, доруғалар, доруссалтана Ҳирот ва булуклар аҳолисининг тутишлари лозим бўлган йўл шуки, улар (амирнинг) юксаклиги ва қудратлилигини биз-

нинг давлат билан эгизак деб билиб унинг бизга яқинлиги ва маҳрамлигини минг бор ортиқ тасаввур қилсинлар, у кишига ва қариндошларига нисбатан султоннинг меҳрибонлиги ва шафқатини кундан кунга тараққийда, деб билсинлар, (амирнинг) муҳим ишларида кўмаклашиш ва қўллаб-қувватлашни бажо келтирсинлар, нуқсонга йўл қўйишдан ўзларини тийсинлар ва эҳтиёт бўлсинлар!

Олий фармонга мувофиқ, — унинг жорийлиги кечакундузлар боқий экан, давом этсин, — муборак рамазон ойининг йигирма тўртинчисида 898 (9 июль, 1493) йили битилди.

ХУЛОСА

Алишер Навоий бутун ҳаётини, бор-йўғини халққа сарфлади. Унинг яшашдан асосий мақсади халқнинг аҳволини яхшилаш ва мамлакатни обод қилиш, давлатлар орасида тотувлик пайдо қилиш эди. Унинг шиори:

Одами эрсанг демагил одами,
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами, —

деган буюк ҳикмат эди. У одамларга қарата:

Даврон элининг жисмида жон бўлғил,
Ҳам жонларига мояи дармон бўлғил, —

дер экан, ўзи ҳақиқатан ҳам элининг «жисмига жон», жонларига эса «мойи дармон» бўлди.

Яхшироқ бил они улус ароким,
Кўпроқ ўлғай улусга нафъ ондин, —

деган Навоийни, биз, улус аро энг яхши инсон, ҳаммадан кўра улусга нафъ етказган буюк зот деб айта оламиз.

Навоий ҳам инсон эди, унинг асаби ва соғлиғи темирдан эмас эди. У баъзан тушқунликка тушиб, узлатга кетиш ва ижод билан шуғулланишга қасд қиларди. Бироқ, шундай пайтларда ўзларини нақшбандия сулукига мансуб деб ҳисоблаган шайхлар, сўфийлар Навоийга ёрдамга келдилар. Хўжа Аҳрор шахсан Навоийнинг ўзига хат ёзиб, унинг кўнглини кўтарди, унга нисбатан ҳурмати баланд эканини ва доимо Навоий билан учрашиш орзусида эканини баён қилиб, мансабдан кетмаслигини, унинг эгаллаб турган мансаби халқ аҳволини яхшилаш учун, мамлакатни обод қилиш учун, давлатлар орасидаги тинчлик ва тотувликни барқарор қилиш учун бир восита эканини айтди. Хўжа Аҳрор айни пайтда Абдураҳмон Жомийга ҳам хат ёзиб, Навоийни ўз мансабида қолишга кўндиришга ундади. Муҳаммад ибн Аминуддин ва бошқалар ҳам Навоийга мактублар йўллаб, унинг қилаётган ишлари тўғри эканини кўрсатиб турдилар, айни пайтда баъзи қишлоқ аҳолисига нисба-

тан зулм ўтказилаётгани ёки айрим шахсларга адолат-сизлик қилинганини ўз вақтида ёзиб турдилар. Навоий ҳам ўз вақтида хатлар йўллаб, уларга омадлар тилади, халқ ва давлатлар орасида адолат пойдор бўлиши, зулму ситам йўқолиши учун ҳар бир нарсадан бохабар бўлиб туриш, ҳар хил соҳалар бўйича мактублар йўллаб туришни улардан илтимос қиларди.

Мактуб—ярим дийдор, дейди халқимиз. Айни пайтда, мактуб дўстлик элчиси дейиш мумкин. Абдурахмон Жомий билан, яъни буюк тожик халқининг улуғ вакили билан Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик ҳаммага маълум. Жомийнинг Навоийга юборган ва «Навоий альбоми»га ҳамда Навоийнинг «Хамсатул мутаҳаййирин» асарига кирган мактублари эса ана шу дўстликнинг ёрқин намуналаридир.

Навоийнинг самарқандликлар билан ёзишмалари эса Мовароуннаҳр билан Хуросон ўртасидаги дўстликнинг ёрқин ифодаси дейиш мумкин. Бундан ташқари, мактублар ўша даврдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий воқеалар ва маданий алоқаларни ўрганишда ҳам беқиёс қимматга эга. Мактублар улуғ Навоийнинг маънавий оламини очиб бериш билан бирга Нақшбандия сулукига мансуб шайхлар, сўфийлар ва дарвешларнинг аслиятларини, уларнинг гоёларини ўрганишга ҳам катта ёрдам беради.

Биз мазкур рисолаи «Навоий замондошлари мактубларида» деб атадик ва Навоий ўз замондошлари мактубларида қандай инсон сифатида гавдаланганини кўрсатиб беришга ҳаракат қилдик.

Мактубларни тарих ойнаси деб аташ мумкин. Муншаотларга жамланган мактубларни ўрганиш ҳар қандай давлат, мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, маданий томонларинигина ўрганишга ёрдам бериб қолмай, айрим шахсларнинг арбоб сифатидаги фаолияти ва маънавий оламини очишда ҳам жуда қўл келади. Демак, Навоийга дахлдор бўлган юқоридаги муншаотларни тўлиғича синчиклаб ўрганиш буюк даҳо Алишер Навоий фаолиятини ўрганишда муҳим омил бўлиб, келажак шундай катта ишни амалга оширишни талаб этади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Навонийга келган руқъалар ва уларнинг муаллифлари ҳақида	5
Руқъа нима?	5
Мураққаъ ва муншаотлар тузиш тарихидан	5
Навоний ёзишмаларини акс эттирган манбалар ҳақида	6
Хўжа Убайдуллоҳ Аҳрор хатлари	16
Муҳаммад ибн Аминуддин	25
Мир Абдулаввал Нишопурӣ	29
Мавлоно Хўжа Али	33
Мавлоно Қосим	36
Муҳаммад Табодконӣ	39
Хўжа Муҳаммад Яҳё	42
Хўжа Муҳаммад Абдуллоҳ	44
Алишер Навонӣ ҳаётига оид икки ҳужжат	46
Хулоса	53

АСОМИДДИН УРУНБАЕВ, МАХМУД ХАСАНОВ

НАВОИ В ПИСЬМАХ ЕГО СОВРЕМЕННОКОВ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССЖ ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Н. Қосимова*
Бадний муҳаррир *А. И. Баҳромов*
Техмуҳаррир *Г. П. Негматова*
Корректор *С. Зокирова*

ИБ № 5713

Теринга берилди 18.10.90. Босишга рухсат этилди 21.12.90. *Формат:*
84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура, Юқори босма.
Шартли босма т. 2,94. Ҳисоб-нашриёт т. 3,0. 1200 мусха. Буюртма 283.
Баҳоси 15 т.

ЎзССЖ «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССЖ «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170. Тошкент, М. Горь-
кий шоҳ кўчаси, 79.